

'De Haagse politiek vindt dat Italië het zelf moet weten'

**Over de Nederlandse overheidsreactie op
de komst van het Italiaanse kabinet-Berlusconi I**

FREKE E. REMMERS

‘DE HAAGSE POLITIEK VINDT DAT ITALIË HET ZELF MOET WETEN’

Over de Nederlandse overheidsreactie op
de komst van het Italiaanse kabinet-Berlusconi I

Freke E. Remmers (3421236)

MASTERTHESIS

Internationale Betrekkingen in Historisch Perspectief

Faculteit Geesteswetenschappen

Universiteit Utrecht

Begeleider: Dr. Jacco Pekelder

Tweede lezer: Prof. dr. Duco A. Hellema

Juni 2010

INHOUD

1. INLEIDING	5
Van Nederland-Gidsland tot Hollandse Traditie.....	6
Over handelsgeesten en neutraliteit	7
Ad-hoc beleidskeuzes	11
Conclusie.....	13
2. HISTORISCHE CONTEXT	14
Italië	14
De crisis van de Eerste Italiaanse Republiek (1948-1994)	14
Een rechtse regering.....	17
Nederland	19
Extreemrechts in Nederland.....	20
Lubbers' lobby.....	23
3. DE ALLEANZA NAZIONALE: EEN DILEMMA.....	26
4. DE NEDERLANDSE REACTIE OP BERLUSCONI I	31
Van neofascisme naar politiek rechts: Gianfranco Fini en de Alleanza Nazionale...	31
Een omstreden leider: Silvio Berlusconi en zijn Forza Italia	41
De relschopper: Umberto Bossi en de Lega Nord	46
Conclusie	48
5. DE INTERNATIONALE REACTIE OP BERLUSCONI I	53
Het Europese onbehagen	54
'Faisons confiance aux Italiens'.....	55
Frans-Duits initiatief tegen racisme en xenofobie.....	61
Conclusie	63
6. CONCLUSIE.....	65

BIJLAGE 1 – INTERVIEWS	69
BIBLIOGRAFIE	74
Archivalia.....	74
Media	74
Internet	75
Literatuur	75

1. INLEIDING

21 oktober 2009, Straatsburg. Het Europees Parlement stemt over een resolutie. Tot grote vreugde van de rechtse fracties wordt de resolutie met drie stemmen verschil verworpen. Er wordt geklapt en er worden handen geschud. De socialistische fractie daarentegen kijkt bedrukt.

Het betrof een resolutie die de Europese zorgen over de persvrijheid in Italië verwoordde en de concentratie van de media in handen van de Italiaanse premier Silvio Berlusconi veroordeelde. Terwijl de ene helft van het Parlement vond dat hieraan na vijftien jaar een eind moest komen, vond de andere helft dat het Parlement zich niet mocht bemoeien met de interne aangelegenheden van Italië. De tegenstanders waren in de meerderheid.¹

Vijftien jaar eerder, in 1994, werd er wel een motie aangenomen die in feite een inbreuk was op de soevereiniteit van Italië. Niet het media-imperium van Berlusconi, die toen voor het eerst premier van Italië werd, maar de regeringsdeelname voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog van een voormalig neofascistische partij, *Alleanza Nazionale* (Nationale Alliantie, AN), deed toen menig internationaal voorhoofd fronzen.

Deze studie bekijkt de internationale reactie op dit eerste kabinet van Berlusconi. Nederland staat daarbij centraal: hoe reageerde de Nederlandse politiek ('Den Haag') op het kabinet-Berlusconi I? Daarvoor wordt allereerst de historische context van Italië en Nederland geschetst om te laten zien wat er zo speciaal was aan dat Italiaanse kabinet en welke factoren waarschijnlijk een rol hebben gespeeld in de Nederlandse overheidsreactie. Daarna volgt een samenvatting van het wetenschappelijke debat over het veronderstelde neofascistische karakter van de AN, dat naar aanleiding van de (inter)nationale onrust over die partij was ontstaan en waarin de daadwerkelijke politieke identiteit van de AN werd onderzocht. Die discussie was van belang voor politici die te maken kregen met AN-ministers. Hadden zij immers met neofascisten van doen of niet? Het vierde hoofdstuk analyseert de reacties van de Nederlandse ambassade te Rome, het ministerie van Buitenlandse Zaken te Den Haag, de Nederlandse regering en het parlement. Die reacties worden in perspectief geplaatst door in hoofdstuk vijf te kijken naar de reacties van andere landen.

¹ *Joint motion for a resolution on freedom of information in Italy and in the European Union*, European Parliament Archive and Documentation Centre (CARDOC) 2009-2014, PE428.696v01-00, PE428.700v01-00, PE428.701v01-00, PE428.702v01-00 RC1; RSP/2009/2688: 21/10/2009 - Vote (decision) in plenary session, <http://www.europarl.europa.eu/oeil/resume.jsp?id=5801672&eventId=1089778&backToCaller=NO&language=en> (geraadpleegd op 31 mei 2010).

Een onderzoek naar de Nederlandse overheidsreactie op het eerste kabinet van Berlusconi valt binnen de bredere studie naar de Nederlandse buitenlandse politiek. Eerst wordt daarom ingegaan op de belangrijkste wetenschappelijke discussie daarover: het constantendebat.

Van Nederland-Gidsland tot Hollandse Traditie

Een populaire notie in de kijk op de Nederlandse buitenlandse politiek is het Nederland-Gidsland concept. In 1973 gebruikte Bas de Gaay Fortman (toenmalige leider van de Politieke Partij Radicalen, PPR) als eerste het woord 'Gidsland' om het Nederlandse streven aan te duiden een moreel voorbeeld te zijn voor de rest van de wereld. 'Nederland [moet] een gidsland zijn, het moet in zijn beleid een weg wijzen die ook de andere lidstaten van EG en NAVO kan voeren naar een mondiaal verantwoord veiligheids- en ontwikkelingsbeleid,' schreef De Gaay Fortman.² Dergelijke denkbeelden bestaan echter al veel langer.³ In 1939 beweerde Jos Serrarens (destijds lid van de Eerste Kamer namens de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en gespecialiseerd in buitenlandse zaken): 'Wij die als neutralen niet door de hartstochten van den oorlog worden meegesleept, hebben den plicht in deze dagen de hogere zedelijke waarden voor de menschheid en met name voor Europa te bewaren.'⁴

Het Gidslandideaal stemt overeen met één van de constanten die worden onderscheiden in de studie van de Nederlandse buitenlandse politiek, namelijk het streven naar een internationale rechtsorde (legalisme). In dat verband worden daarnaast de Nederlandse neutraliteit, het vrijhandelsdenken en het naoorlogse atlanticisme vaak genoemd. Ook termen als de Hollandse Traditie of het koppel van de dominee en de koopman worden gebruikt om continuïteit in het Nederlandse buitenlandse beleid te benoemen. Het constantendebat, zoals het debat tussen voor- en tegenstanders van de constantenthesen wordt genoemd, werd in de jaren zeventig actueel door de (trage) gewaarwording van de breuk met het buitenlandse beleid als gevolg van de Tweede Wereldoorlog, en door de groeiende bemoeienis van de publieke opinie met het externe beleid (denk aan 'de Brede Maatschappelijke Discussie' over kernwapens).⁵ Voor de oorlog hield Nederland vast aan haar neutraliteit. Omdat dit beleid door

² Bas de Gaay Fortman, 'De vredespolitiek van de radicalen', *Internationale Spectator. Tijdschrift voor internationale politiek* 27 (1973) 112.

³ J.C. Boogman heeft beschreven hoe het idee van Nederland als superieure natie in de afgelopen eeuwen continu populair is geweest: J.C. Boogman, 'De Nederland-Gidsland-conceptie in historisch perspectief', *Ons Erfdeel* 27, 2 (1984) 161-170.

⁴ *Handelingen Tweede Kamer (HTK) 1939-1940*, 297.

⁵ Daan Dijkman, 'Nederland en het buitenland. Het nieuwe neutralisme', *Haagse Post* 68, 9 (1981) 14.

de Tweede Wereldoorlog onherstelbare reputatieschade had opgelopen, werd dit na de oorlog aangepast.⁶

Enkele problemen dienen nog te worden benoemd, voordat dieper ingegaan wordt op het constantendebat aan de hand van enkele belangrijke spelers. De literatuur over de studie van de Nederlandse buitenlandse politiek concentreert zich tot nu toe nagenoeg alleen op het beleid voor en na de Tweede Wereldoorlog. Het einde van de Koude Oorlog is echter eveneens van invloed geweest op het buitenlandse beleid van Nederland, en zeker ook de terroristische aanslagen in New York op 11 september 2001. Helaas bestaan er nog geen studies die deze ontwikkelingen meewegen, of ze doen het af met de mededeling dat Nederland nog zoekende is naar nieuwe beleidstradities. Volgens Jan van der Harst bijvoorbeeld is het duidelijk dat 'Nederland in de nieuwe internationale orde van na de Koude Oorlog op zoek is naar nieuwe aangrijpingspunten om zijn beleid vorm te geven, maar dat deze in de onzekerheden van het moment moeilijk zijn te vinden. Vele discussies en vraagpunten [...] zijn nog onvoldoende uitgekristalliseerd.'⁷

Over handelsgeesten en neutraliteit

J.J.C. Voorhoeve neemt in de jaren zeventig het voortouw en verricht pionierswerk op het gebied van de studie van de Nederlandse buitenlandse politiek. Hij signaleert drie tradities en twaalf thema's die respectievelijk op zouden gaan voor de Nederlandse buitenlandse politiek in de voor- en naoorlogse periode. De twaalf naoorlogse thema's deelt hij op in drie hoofdthema's: veiligheidsbeleid, regionaal en mondiaal beleid. De drie vooroorlogse tradities zijn volgens Voorhoeve de maritiem-commerciële, de neutraal-afzijdige en de internationaal-idealistische traditie. Deze thema's en tradities heeft hij overzichtelijk gemaakt in onderstaande tabel:

*Table XI-1. Traditions and Themes in Dutch Foreign Policy*⁸

Diplomatic Traditions from before the Second World War:

1. Maritime commercialism
2. Neutralist abstentionism
3. Internationalist idealism

⁶ Yvonne Kleistra, *Hollen of stilstaan. Beleidsverandering bij het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken* (Delft 2002) 42; Dijkman, 'Nederland en het buitenland'.

⁷ Jan van der Harst, 'De verdwenen voorspelbaarheid. Het Nederlandse Europabeleid tijdens en na de Koude Oorlog: een vergelijking', Bob de Graaff, Duco Hellema en Bert van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 152.

⁸ J.J.C. Voorhoeve, *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Den Haag e.a. 1979) 297.

Foreign Policy Themes after the Second World War:

A. Security Policy

1. Give priority to NATO interests
2. Support U.S. leadership
3. Tie West Germany to NATO
4. Concentrate on strategic deterrence

B. Regional Policy

5. Open the Community
6. Check the big members
7. Build a supranational democracy
8. Keep Europe out of power politics

C. Mundialist Policy

9. Promote the international legal order
10. Encourage functional integration
11. Fight poverty abroad
12. Defend human rights

De maritiem-commerciële traditie zou al vanaf de veertiende eeuw in Nederland bestaan dankzij de geografische ligging aan belangrijke handelsroutes. Deze traditie ziet Voorhoeve in de daaropvolgende eeuwen terugkomen. Zo zou de Nederlandse Opstand tegen Spanje deels veroorzaakt zijn door het verlangen naar meer economische vrijheid en zou Nederland zijn monopoliepositie in Japan in 1844 vrijwillig hebben afgestaan om de vrijhandel te bevorderen.⁹

Om de commercie te beschermen zouden de regenten zich afzijdig houden van politieke ruzies tussen andere naties. Dat noemt Voorhoeve neutrale afzijdigheid. Al direct na de Nederlandse onafhankelijkheid van Spanje begon de neutraliteitspolitiek. 'That the Dutch preferred aloofness right after their emancipation as a nation, when they were at the pinnacle of their power, is a significant indication that the desire to stay out of world politics is a deeply rooted original tendency of Dutch foreign policy,' beweert Voorhoeve.¹⁰ Hij wijst erop dat deze neutraal-afzijdige traditie alleen mogelijk was door de balancerende rol van Groot-Brittannië: 'Not the virtuousness of the Dutch, but the balance of power enabled Holland to abstain from power-politics.'¹¹

Op haar beurt leidde deze neutraal-afzijdige traditie volgens Voorhoeve tot een internationaal-idealistische traditie. 'The Dutch abstinence from the intoxicating power game in

⁹ Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 42-45.

¹⁰ Ibidem, 45.

¹¹ Ibidem, 48.

Europe seems to have fostered some contempt for the wicked struggle among nations.¹² Dit idealisme had verschillende oorzaken. Ten eerste zou Nederland onervaren zijn op het gebied van machtspolitiek door zijn neutrale status. Voorhoeve argumenteert dat 'not taking part in the intercourse of this cynical society protects the national mind from sobering experiences and leaves it free to resort to wishful thinking.'¹³

Ten tweede zou het pacifisme voortkomen uit de Nederlandse handel die gebaat was bij internationale vrede. Daarnaast zou de Nederlandse elite nooit een groot leger hebben willen onderhouden en zouden relatief weinig Nederlanders streven naar machtspolitieke pracht en praal ('a certain national modesty').¹⁴ Bovendien zouden de humanistische en christelijke, en sinds het einde van de negentiende eeuw ook de socialistische, tradities in het land principieel pacifisme stimuleren.¹⁵

Ten derde zou het Nederlandse legalisme een factor van belang zijn. Volgens Voorhoeve kwam dit voort uit wederom de nationale handelsgeest, de calvinistische traditie en opportunisme: 'Legal arguments were, and still are, one of the few means by which a weak nation could defend itself against violations of its sovereign independence.'¹⁶

Als vierde factor noemt Voorhoeve het moralisme, 'which may be a combination of the Dutch aversion to power politics, the religious traditions in the country, a strong belief in the rule of law, and perhaps also a longing for influence and respectability which, because of the lack of power-political greatness, expressed itself in preaching to other nations how they should behave.'¹⁷ Voorhoeve signaleert dat Nederland zijn morele voorbeeldfunctie vooral benadrukte in tijden dat het land weinig politieke betekenis had en van buitenaf bedreigd werd, zoals tijdens de opkomst van Pruisen in de jaren 1860, vlak voor de Eerste Wereldoorlog en in de jaren dertig van de twintigste eeuw.¹⁸

Als vijfde aspect van het internationale idealisme wijst Voorhoeve op het non- of antimilitarisme. Op nagenoeg geen enkel moment in de Nederlandse geschiedenis zou het land een sterk leger hebben gehad. Daarentegen genoot de marine wel een goede reputatie. Ook dit

¹² Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 49.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Ibidem, 49-50.

¹⁶ Ibidem, 50.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, 50-52.

verschil verklaart Voorhoeve met de maritieme en anticontinentale tendensen in de Nederlandse historie.¹⁹

Als zesde punt voert Voorhoeve aan dat het nationalisme nooit sterk is geweest in Nederland. Men was meer gehecht aan zijn of haar eigen maatschappelijk-religieuze zuil. Gekoppeld hieraan is Voorhoeve's zevende punt dat supranationalisme vrij populair was in Nederland. Ook mondialisme (identificatie met de wereldgemeenschap als geheel) kwam hieruit voort.²⁰

Voorhoeve nuanceert zichzelf wel door eveneens het 'monarchical continentalism' te noemen dat er tegenover stond: de tendens Nederland een meer continentale weg in te sturen. De aanhangers hiervan verzamelden zich rondom het Huis van Oranje. Het grote voorbeeld van deze stroming was koning Willem I die zich in de negentiende eeuw wel gericht zou hebben op gebiedsuitbreiding en industrialisatie (tegenover de exclusieve nadruk op handel).²¹

Voorhoeve gaf met zijn analyse het spreekwoordelijke goede voorbeeld dat velen volgden. Duco Hellema, Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, die zich in hun werken concentreren op de naoorlogse periode, noemen het atlanticisme en het supranationale streven in de Europese integratie als constanten van het Nederlandse buitenlandse beleid. Zo ziet Hellema na de Tweede Wereldoorlog een Nederlandse voorkeur voor Amerika en Engeland die na de val van de Sovjet-Unie doorzet.²² Harryvan en Van der Harst concluderen ook dat het idee dat alleen Amerika, en in het verlengde daarvan de NAVO, de Nederlandse veiligheid kon garanderen, het belangrijkste uitgangspunt was van het Nederlandse buitenlandse beleid ten tijde van de Koude Oorlog. Dit ging vooral ten koste van de Europese integratie: 'Iedere Europese beleidsoptie werd gezien op haar mogelijke consequenties voor het functioneren van de NAVO in het algemeen en de Nederlands-Amerikaanse betrekkingen in het bijzonder.'²³ Zij sluiten hiermee aan op de inzichten van Alfred van Staden die dit al in 1974 schreef.²⁴ Volgens hem kon Nederland het zich,

¹⁹ Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 52.

²⁰ Ibidem, 52-53.

²¹ Ibidem, 53-54.

²² Duco Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek* (3^e druk, Utrecht 2006) 355.

²³ A.G. Harryvan en J. van der Harst, 'Het Nederlandse Europa-beleid na het einde van de Koude Oorlog', *Transaktie* 23, 2 (1994) 144.

²⁴ Alfred van Staden was in feite eerder dan Voorhoeve, maar de laatste wijdde als eerste een complete studie aan de tradities en thema's van het Nederlandse buitenlandse beleid, terwijl Van Staden zich

als kleine staat, veroorloven zich voor haar veiligheid afhankelijk te maken van een grote mogendheid.²⁵

Volgens Harryvan en Van der Harst werd het Nederlandse Europabeleid ook bepaald door de angst voor 'een protectionistisch-continentaal blok onder Franse of Frans-Duitse leiding'.²⁶ Om dit te voorkomen streefde Nederland naar openheid en uitbreiding van een supranationale Europese Gemeenschap. Hellema spreekt eveneens van een 'supranationale orthodoxie'.²⁷

Naast het atlanticisme en het supranationale streven onderscheiden Harryvan en Van der Harst nog drie constanten in het Nederlandse buitenlands beleid: politiek non-interventionisme, economisch liberalisme en mondialisme. Nederland zou een traditionele afkeer hebben van continentale machtspolitiek en vooral de territoriale status-quo willen handhaven. Bovendien zou in Nederland vrijhandel centraal staan en elke neiging tot protectionisme daarom tot allergische reacties leiden. Ten slotte spreken Harryvan en Van der Harst van de Nederlandse 'neutralistische gezindheid, tot uiting komend in ethisch-moralistische beleidskeuzes'.²⁸

Ad-hoc beleidskeuzes

Het trekken van een eigen lijn, het handhaven van vaste uitgangspunten of principes is meestal een illusie, al zal dat nooit zo openlijk worden toegegeven. [...] In internationale consultaties is daarom eerder sprake van pogingen tot beïnvloeding van grotere omringende landen of van het behartigen van bepaalde nationale belangen op ad-hoc basis dan van continuïteit in het eigen beleid.²⁹

Volgens oud-minister van Buitenlandse Zaken Ben (Bernard) Bot zijn er helemaal geen constanten in het Nederlandse buitenlandse beleid. Yvonne Kleistra citeert hem maar wat graag in haar proefschrift waarin zij betoogt dat een wetenschappelijke basis voor de constantenthesen ontbreekt. In het constantendebat worden namelijk uiteenlopende definities van constante en traditie gehanteerd, waardoor van een echte constantentheorie volgens Kleistra geen sprake

concentreerde op één aspect daarvan: de Nederlandse houding ten opzichte van de NAVO. Vandaar dat Voorhoeve hier als belangrijkste speler in het constantendebat wordt opgevoerd.

²⁵ Alfred van Staden, *Een trouwe bondgenoot. Nederland en het Atlantisch Bondgenootschap* (Baarn 1974) 23-32.

²⁶ Harryvan en Van der Harst., 'Het Nederlandse Europa-beleid', 147.

²⁷ Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland*, 355.

²⁸ Harryvan en Van der Harst, 'Het Nederlandse Europa-beleid', 143.

²⁹ Bernard R. Bot, zoals geciteerd in Kleistra, *Hollen of stilstaan*, 47.

kan zijn. Bovendien is die theorie vaak zo ruim geformuleerd dat elke beleidskeuze met een beetje fantasie altijd wel onder te brengen is bij één van de onderscheiden tradities.³⁰ Of, zoals geestverwant Samuel Rozemond het zegt, 'voor wie precedentes nodig heeft biedt de vaderlandse historie in al haar bontheid haast altijd wel wat wils.'³¹

Zogenaamde tradities worden gebruikt om beleid te rechtvaardigen, aldus Rozemond. Ook Peter Malcontent en Floribert Baudet onderschrijven 'het beeld dat Nederland, niet anders dan voorheen, de bevordering van hogere waarden consequent bleef toetsen aan andere belangen en voorkeuren.'³² Vanaf de jaren zestig zien zij een daadwerkelijke toename in de Nederlandse inspanningen om de internationale rechtsorde te bevorderen, maar zij geven hiervoor machtsrealistische motieven:

... in een wereld waarin de invloed van Nederland binnen de Europese Unie minder en minder wordt, lijkt er ook geen andere mogelijkheid meer om ons te doen gelden dan op het vlak van de bevordering van de internationale rechtsorde. En daarbij beroepen politici zich natuurlijk graag op een lange traditie, een traditie die zoals gezegd voor een belangrijk deel niet bestaat.³³

Volgens Rozemond zou de Nederlandse afzijdigheidspolitik echter moeten verhullen dat Nederland juist liever niet en zeker niet te vroeg wil opkomen voor eigen belangen. Het creëren van *goodwill* lijkt het belangrijkste streven van de Nederlandse buitenlandse politiek. Rozemond ageert hiertegen: 'Welwillendheid rondom bij wijze van een reservevoorraad die zich, wanneer het zo uitkomt, laat verzilveren voor invloed is al kwestieus, laat staan als een einddoel van beleid.'³⁴ Voorstander van de constantethese Van der Harst is het trouwens eens met de stelling dat de Nederlandse regeringen zich discreet opstelden. 'Niet dat het – gepercipieerde – nationale belang veronachtzaamd werd, integendeel, maar opeenvolgende regeringen verkozen een bescheidener opstelling en vermeden een al te opzichtig benadrukken van nationale belangen.'³⁵

³⁰ Kleistra, *Hollen of stilstaan*, 42-61.

³¹ Samuel Rozemond, *Ambitie en armslag van Nederland* (Den Haag 1998) 23.

³² Peter Malcontent en Floribert Baudet, 'The Dutchman's burden? Nederland en de internationale rechtsorde in de twintigste eeuw', Bob de Graaff e.a. (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek*, 97.

³³ Malcontent en Baudet, 'The Dutchman's burden?', 99.

³⁴ Rozemond, *Ambitie en armslag*, 14-15.

³⁵ Van der Harst, 'De verdwenen voorspelbaarheid', 131.

Rozemond beschrijft de Nederlandse neutraliteit ook als een manier om het maken van eigen keuzes te vermijden. Vage regeringsstandpunten zouden niet bedoeld zijn om een nationale discussie te verhullen, zoals elders, maar juist om de afwezigheid van een dergelijke discussie te verbloemen.³⁶

Conclusie

Inderdaad zijn er in de Nederlandse buitenlandse politiek bepaalde neigingen waar te nemen die zijn aan te merken als constanten, zoals de vooroorlogse neutraliteitspolitiek en het naoorlogse atlanticisme. Echter, de constantenthesen als zodanig zijn te breed geformuleerd, waardoor met wat goede wil elk Nederlands beleid erin is in te passen. Voorstanders kunnen veel beleidsvoorbeelden noemen die de constantenthesen aannemelijk maken. Desalniettemin laten ze beleidskeuzes die niet in hun beeld passen, buiten beschouwing.

Nederland streeft in eerste instantie haar eigen belangen na, waarbij zij zich, als dat gunstiger is, niet zal houden aan eventuele tradities. 'Rolopvattingen zijn geen *noodzakelijke* determinanten van doeleinden, beslissingen en handelingen op het terrein van de buitenlandse politiek.'³⁷ Verschillende auteurs, waaronder Voorhoeve, Malcontent en Baudet, onderschrijven bijvoorbeeld de stelling dat het bevorderen van een internationale rechtsorde, het legalisme, één van de weinige instrumenten is waarmee een klein land zich in de wereld kan laten gelden. Ook ogenschijnlijk idealistisch geïnspireerde beleidskeuzes zijn dus gebaseerd op eigenbelang.

Voor het post-Koude Oorlog tijdperk kan men zeker (nog) niet hardmaken dat tradities een rol speelden in de beleidsvorming, omdat het einde van de Koude Oorlog een herziening van het buitenlandse beleid noodzakelijk maakte. Zoals al aan het begin van dit hoofdstuk is gesignaleerd bestaan hier nauwelijks studies over, noch over het effect van 9/11.

De Nederlandse reactie op het eerste kabinet van Berlusconi, die hier wordt onderzocht, speelt zich af in de context van de nieuwe internationale orde die na 1989 ontstond. Hoe staat de reactie van de Nederlandse overheid op de nieuwe, omstreden Italiaanse regering in verhouding tot de hier geformuleerde theorie over het Nederlandse buitenlandse beleid? Ondersteunt de Nederlandse respons de constantenthesen, of juist niet? Deze vragen zullen in de eindconclusie opnieuw aan de orde komen.

³⁶ Rozemond, *Ambitie en armslag*, 10.

³⁷ R.A.H. Schipper en Alfred van Staden, 'Rolopvattingen in de naoorlogse buitenlandse politiek van Nederland', *Internationale Spectator. Tijdschrift voor internationale politiek* 27 (1973) 29.

2. HISTORISCHE CONTEXT

Italië

'*Ho scelto di scendere in campo*'.³⁸ Met deze woorden maakte Berlusconi op 26 januari 1994 zijn intrede in de Italiaanse politiek bekend. Het betekent zoveel als 'ik heb ervoor gekozen het veld te betreden' en verwijst, net als de naam van zijn partij *Forza Italia* ('Hup Italië'), naar de wereld van het voetbal. Goed voorbereid en beheerst stelde hij, gelijk een Amerikaanse president, het Italiaanse volk op de hoogte van zijn besluit. Alleen de Italiaanse vlag op de achtergrond ontbrak.

Twee maanden later kwam Berlusconi's partij bij de verkiezingen van maart 1994 als winnaar uit de bus. Terwijl decennialang de Italiaanse politiek gedomineerd was door centrumlinkse coalities met de *Democrazia Cristiana* (Christen-Democraten; DC) aan het hoofd, had er opeens een kersverse, rechtse politicus de leiding over een nieuw, rechts kabinet. Wat ging daaraan vooraf?

De crisis van de Eerste Italiaanse Republiek (1948-1994)

Het einde van de Koude Oorlog had grote invloed op de Italiaanse binnenlandse verhoudingen. Tientallen jaren was de macht in handen geweest van de middenpartij DC, die zich profileerde als anticommunistisch bolwerk tegenover de eveneens zeer populaire *Partito Comunista Italiano* (Italiaanse Communistische Partij; PCI). De impasse tussen deze twee dominante partijen werd het *bipartitismo imperfetto*³⁹ genoemd. Om te voorkomen dat de PCI aan de macht kwam, wat gezien de Koude Oorlog-tegenstellingen als ongewenst werd beschouwd, vormde de DC decennialang coalities met verschillende partijen, vooral met de *Partito Socialista Italiano* (Italiaanse Socialistische Partij; PSI). Een afwisseling tussen linkse en rechtse kabinetten, een normale gang van zaken in andere democratieën, was in Italië niet aan de orde.

Het systeem stortte begin jaren negentig van de vorige eeuw echter in een rap tempo in elkaar. Een eenduidige, logische verklaring voor de politieke crisis is moeilijk te geven. 'The crisis of 1992-94 is not a historical process which has a homogeneity and inner cohesion [...]. Rather it

³⁸ Toespraak van Silvio Berlusconi op 26 januari 1994, uitgezonden op de Italiaanse televisie en terug te vinden op onder andere YouTube (<http://www.youtube.com/watch?v=3OIQ762Qh-A> (geraadpleegd op 14 september 2009)). De toespraak is in tekstvorm te vinden op onder andere <http://cini92.altervista.org/discorsoberlusconi.html> (geraadpleegd op 14 september 2009).

³⁹ Deze term werd voor het eerst geformuleerd door Giorgio Galli in 'Il bipartitismo imperfetto'. Deze term werd daarna gebruikelijk om de impasse tussen de DC en de PCI te omschrijven. Giorgio Galli, 'Il bipartitismo imperfetto', *Il Mulino* (1966).

is constituted of very disparate elements, more than one of which is in open contradiction with another,' zo weet Paul Ginsborg het dilemma treffend te omschrijven.⁴⁰ De gebeurtenissen die het einde van de oude politieke orde aankondigden, waren divers.

Allereerst had de val van de Sovjet-Unie grote gevolgen in Italië. De PCI begreep gelijk dat zij moest veranderen en begon, in 1989, als één van de eerste partijen aan een transformatie. In 1991 werd de *Partito Democratico della Sinistra* (Democratische Linkse Partij; PDS) opgericht. Enkele communisten van de harde kern splitsten zich af in de *Partito della Rifondazione Comunista* (Heropgerichte Communistische Partij, kortweg *Rifondazione Comunista*).

Het werd de andere dominante partijen pas later duidelijk dat ze niet op dezelfde weg door konden gaan. De DC had jarenlang een negatieve identiteit ontleend aan de communistische partij. Nu de communisten met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie niet langer als een dreiging werden beschouwd, verdween tevens de rechtvaardiging van de politieke dominantie van de DC. Massaal kwamen voormalig DC-stemmers op drift. Omdat coalitiegenoot de PSI haar lot al jarenlang aan dat van de DC had verbonden, ging het ook daarmee bergafwaarts. Met name als gevolg van de betrokkenheid bij corruptiepraktijken die in 1992 naar buiten kwamen, hield zij uiteindelijk in 1994 op te bestaan.

Het machtsvacuüm werd opgevuld door een nieuwe partij: de *Lega Nord* (Liga Noord). De Lega Nord, onder leiding van Umberto Bossi, concentreerde zich op de tegenstelling tussen Noord- en Zuid-Italië. Zij stond onder andere voor federalisme, dat het ontwikkelde Noord-Italië moest bevrijden van de 'lasten' van het onderontwikkelde Zuid-Italië. De *Questione Settentrionale* (noordelijk vraagstuk) kwam zo in de plaats van de *Questione Meridionale*, het 'zuidelijke vraagstuk' van het achtergebleven zuiden. Ook werd er een grote nadruk gelegd op de regionale identiteit tegenover het geldverslindende en bemoeizuchtige Rome. Zo creëerde Lega Nord nieuwe sociale tegenstellingen – centrum versus periferie, Rome versus de provincies, en Noord versus Zuid – die oude politieke identiteiten op basis van religie, klasse en secularisme vervingen. Ten slotte nam de Lega Nord een intolerante positie in tegenover niet-westerse immigranten die in (Noord-)Italië naar werk zochten.⁴¹

⁴⁰ Paul Ginsborg, 'Explaining Italy's crisis', Stephen Gundle en Simon Parker (red.), *The new Italian Republic. From the fall of the Berlin wall to Berlusconi* (Londen en New York 1996) 19.

⁴¹ Mario Sznajder, 'Italy's right-wing government. Legitimacy and criticism', *International Affairs* 71, 1 (1995) 84-87. Ilvo Diamanti, 'The Northern League. From regional party to party of government', Gundle en Parker (red.), *The new Italian Republic*, 113.

In Noord-Italië groeide de aanhang van de Lega Nord gestaag. Bij de verkiezingen van april 1992 ontving de *Lega Lombardia* (Lombardische Liga), zoals de Lega Nord toen nog heette, 3.395.384 stemmen, 55 afgevaardigden en 25 senatoren. 'Never before, except for a short period between 1947 and 1953, had an outspokenly anti-political movement acquired such a significant electoral success,' beweert Gianfranco Pasquino.⁴² Het was één van de vele signalen dat het oude politieke systeem zijn einde nabij was.

Begin jaren negentig startte Mario Segni (DC) een campagne voor electorale hervormingen om de politiek uit het slop te halen. Zijn plan bestond uit de vervanging van het proportionele systeem – dat fragmentatie van het politieke spectrum en instabiele regeringen tot gevolg had gehad – door een meerderheidssysteem, waarbij, simpel gezegd, de partij met de meeste stemmen 75% van de zetels zou krijgen en de overige zetels volgens het proportionaliteitsbeginsel verdeeld zouden worden.⁴³ Een referendum in 1991 dat alvast een klein deel van de electorale wetgeving moest veranderen, kreeg massale steun van de bevolking: een duidelijk signaal voor verandering. 'While the referendum was largely ignored by the ruling parties, citizens regarded it as an un hoped-for opportunity to express their rejection of the status quo,' schrijft ook Edmondo Berselli.⁴⁴ Een ruime meerderheid (95,6%) van de uitgebrachte stemmen (62,5% van de kiesgerechtigden) gaf haar fiat aan een hervorming van het electorale systeem.⁴⁵

Alsof het allemaal nog niet genoeg was, werd in februari 1992 een netwerk van grootschalige corruptie blootgelegd die de Italiaanse politiek innig verbond met de zakenwereld. Alle regeringspartijen, onder andere de DC en de PSI, waren erbij betrokken. Via de groot opgezette operatie *Mani Pulite* (Schone Handen) kwam aan het licht dat zelfs ex-premiers er hun handen aan hadden vuilgemaakt. Bettino Craxi, premier namens de PSI van 1983 tot 1987, vluchtte naar Tunesië om aan vervolging te ontkomen. Het netwerk kreeg de naam

⁴² Gianfranco Pasquino, 'Political development', Patrick McCarthy (red.), *The short Oxford history of Italy. Italy since 1945* (Oxford 2000) 82.

⁴³ Het nieuwe kiesstelsel is in werkelijkheid veel complexer. Voor een gedetailleerde omschrijving van de werking ervan, zie Stefano Bartolini en Roberto D'Alimonte, 'Plurality competition and party realignment in Italy: the 1994 parliamentary elections', European University Institute Florence, Department of political and social sciences, *EUI working paper SPS No. 95/7* (San Domenico 1995) 1-5.

⁴⁴ Edmondo Berselli, 'The crisis and transformation of Italian politics', *Daedalus* 130, 3 (2001) 7.

⁴⁵ Stephen Gundle en Simon Parker, 'Introduction. The new Italian Republic', Gundle en Parker (red.), *The new Italian Republic*, 2. Ook Sergio Fabbrini geeft dit eerste percentage, terwijl Gianfranco Pasquino het houdt op ruim 90%. Sergio Fabbrini, 'Political change without institutional transformation. What can we learn from the Italian crisis of the 1990s?', *International Political Science Review* 21, 2 (2000) 177. Pasquino, 'Political development', 85.

Tangentopoli (Omkoopstad). 'What aroused the indignation of citizens was the sheer reach and depth of corruption, and the discovery that the upper echelons of Italian society had created a real "system" of illegal action,' omschrijft Berselli de verontwaardiging van het Italiaanse volk.⁴⁶ In september 1993 waren naar schatting 2600 mensen verdacht, waaronder 325 parlementariërs.⁴⁷

Ook andere factoren droegen bij aan de verslechtering van de Italiaanse situatie. Net als andere continentale Europese landen werd Italië geraakt door de economische recessie van begin jaren negentig, maar Italië had daarnaast te lijden onder een hoge inflatie. De torenhoge staatsschuld was evenmin bevorderend. Italië werd zelfs uit de Europese Monetaire Unie (EMU) gezet. De convergentiecriteria om aan de EMU te mogen deelnemen waren een overheidstekort van maximaal 3% van het bruto binnenlandse product (bbp) en een overheidsschuld van maximaal 60% van het bbp. In 1991 waren de Italiaanse cijfers respectievelijk 10,7% en 102,5%.⁴⁸

Ten slotte had het zuiden te lijden onder een opleving van de strijd tegen de Maffia als gevolg van de verdwijnende banden tussen de DC en deze criminele organisatie. Jarenlang waren er intensieve contacten geweest, zoals bleek uit de onderzoeken naar corruptie. Deze samenwerking kwam echter tot een einde met de moord op Salvo Lima in 1992, ex-burgemeester van Palermo en de personificatie van de banden tussen de DC en de Maffia. 'The split turned into a war between state and Mafia, which is arguably unique in post-Liberation history, and hence another sign that the old regime was ending,' schrijft Patrick McCarthy.⁴⁹ Giovanni Falcone en Paolo Borsellino waren de belangrijkste leiders van de anti-Maffiacampagne. In 1992 werden zij allebei vermoord. Het Italiaanse volk was woedend en had vervolgens nog minder vertrouwen in de oude politieke orde.⁵⁰

Een rechtse regering

Het moge duidelijk zijn: de Italiaanse politiek stond op zijn kop. In deze context ontstond de politieke partij Forza Italia van de succesvolle ondernemer Berlusconi. Zijn intrede in de politiek was omstreden en over zijn motieven werd gespeculeerd. Kwade tongen beschuldigden hem

⁴⁶ Berselli, 'The crisis and transformation of Italian politics', 8.

⁴⁷ Patrick McCarthy, *The crisis of the Italian state. From the origins of the Cold War to the fall of Berlusconi* (New York 1995) 140.

⁴⁸ John L. Harper, 'Italy and the world since 1945', McCarthy (red.), *Italy since 1945*, 112.

⁴⁹ McCarthy, *The crisis of the Italian state*, 74.

⁵⁰ Ibidem, 140.

ervan de politiek te gebruiken voor eigen belangen, zoals het bevorderen van de zaken van Fininvest, de overkoepelende firma die al Berlusconi's bedrijven beheerde.⁵¹ In de wetenschappelijke literatuur wordt deze visie als te simplistisch beschouwd. Berlusconi zelf beweerde dat hij gemotiveerd werd door de angst voor een communistische machtsovername. In zijn toespraak van 26 januari 1994 trok hij al fel van leer tegen het linkse politieke spectrum: '[De communisten] zijn inderdaad niet alleen onvoorbereid op het regeren van het land. Ze dragen ook een ideologische erfenis met zich mee die schril afsteekt bij en in tegenspraak is met de eisen van een overheid die liberaal in politiek en vrij in economie wil zijn.'⁵²

In de jaren 1993-1994 groeide inderdaad de angst voor het communisme als gevolg van de economische recessie en de politieke chaos. Tijdens lokale verkiezingen in juni en november 1993 kwam de PDS, opvolger van de PCI, als sterkste linkse partij naar voren. Het vooruitzicht op een communistische overwinning bij de nationale verkiezingen was dus reëel. 'Whether Berlusconi and his close collaborators seriously believed in the Communist threat in Italy is irrelevant; the point is that the new circumstances offered fertile ground for a renewed anti-left campaign requiring the creation of a centre-right coalition,' schrijft Mario Sznajder.⁵³

Er waren ook andere beweegredenen. Zo was Berlusconi zich ervan bewust dat de kiezers nog niet bereid waren te stemmen voor de partijen aan de uiteinden van de politieke arena: noch voor Lega Nord en de AN aan de rechterkant noch voor de PDS ter linkerkant. Er waren dus veel zwevende kiezers die Berlusconi dacht te kunnen aanspreken. Inderdaad werden veel kiezers geënthousiasmeerd door zijn optimistische boodschap van economisch en constitutioneel herstel. Daarentegen stelde de PDS de kiezers zware tijden in het vooruitzicht.⁵⁴

De snelle opkomst van Forza Italia – immers opgericht in januari en in maart verkozen tot grootste partij – was niet het enige opmerkelijke aan het eerste kabinet-Berlusconi. Voor het eerst sinds de val van het fascisme in 1945 nam een voormalig neofascistische partij deel aan de regering, en wel in de vorm van de Alleanza Nazionale. De AN was even daarvoor in 1993 ontstaan uit de neofascistische partij *Movimento Sociale Italiano* (Italiaanse Sociale Beweging;

⁵¹ Fininvest beheerde onder andere Publitalia, dat drie televisienetwerken had, de voetbalclub AC Milan, een financieel kantoor Programma Italia en een peilingbureau Diakron.

⁵² 'Gli orfani e i nostalgici del comunismo, infatti, non sono soltanto impreparati al governo del Paese. Portano con sé anche un retaggio ideologico che stride e fa a pugni con le esigenze di una amministrazione pubblica che voglia essere liberale in politica e liberista in economia'. <http://www.youtube.com/watch?v=3OIQ762Qh-A> (geraadpleegd op 18 september 2009).

⁵³ Sznajder, 'Italy's right-wing government', 95.

⁵⁴ Gundle en Parker, 'Introduction', 9-10. McCarthy, *The crisis of the Italian state*, 150 en 185.

MSI), in 1946 opgericht door enkele leden van de politieke elite van de *Repubblica Sociale Italiana* (Italiaanse Sociale Republiek, RSI).⁵⁵ Ondanks het feit dat de partij dus uit het oude politieke landschap stamde, had operatie Mani Pulite de MSI als één van de weinige oude partijen ongemoeid gelaten. Bovendien verloor de DC veel stemmen in het zuiden waarop de AN vervolgens aanspraak kon maken. Daarnaast werd de partij uit haar isolement gehaald door de erkenning van Berlusconi die de partij als coalitiegenoot koos.⁵⁶ De deelname van de ideologisch dubieuze AN in het kabinet zorgde voor opschudding in zowel binnen- als buitenland. Het Europees Parlement nam zelfs een motie aan die Italië aanspoorde 'faithful to the fundamental values underlying the creation of the European Community' te zijn.⁵⁷ Het volgende hoofdstuk gaat dieper in op de wetenschappelijke discussie over het ideologische karakter van de AN.

Met de AN vormde Forza Italia de *Polo del buon governo* (Pool van de goede regering). Deze coalitie kreeg vooral stemmen in het zuiden, waar de aanhang van de AN groot was. Tussen Forza Italia en de Lega Nord werd er een *Polo della libertà* (de Pool van de vrijheid) gevormd die vanzelfsprekend vooral in het noorden aanhang genoot. Deze twee coalities wonnen samen een meerderheid in de Kamer van Afgevaardigden (366 van de 630 zetels), maar in de Senaat kwamen ze met 156 zetels twee zetels te kort om een meerderheid te bewerkstelligen.⁵⁸

Nederland

Ook in Nederland waren er in 1994 Tweede Kamerverkiezingen die een breuk veroorzaakten met voorgaande kabinetten. Sinds 1982 stonden wisselende coalities met de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en de Partij van de Arbeid (PvdA) onder leiding van het Christen-Democratisch Appèl (CDA) met als premier Ruud Lubbers, maar in 1994 verloor het CDA twintig zetels en de PvdA twaalf. Desondanks werd de PvdA de grootste partij waarna lijsttrekker Wim

⁵⁵ Nadat Mussolini in 1943 was afgezet, richtte hij in Noord-Italië met nazi-Duitse hulp de *Repubblica Sociale Italiana* (Italiaanse Sociale Republiek) op. Het hoofdkwartier was gezeteld in Saló, daarom werd het ook wel de *Repubblica di Saló* (Republiek van Saló) genoemd. In werkelijkheid was het een marionettenstaat van nazi-Duitsland.

⁵⁶ McCarthy, *The crisis of the Italian state*, 161.

⁵⁷ *Preparation for Corfu European Council. Resolution on the European Council in Corfu* B3-0498, B3-0500 en B3-0510/94, CARDOC, *Official Journal of the European Communities* No C 205/155, 25.7.94.

⁵⁸ Zie voor de precieze verkiezingsuitslagen Bartolini en D'Alimonte, 'Plurality competition and party realignment in Italy', 70-71.

Kok een coalitie vormde met de VVD en Democraten 1966 (D66). 'Paars I' was het eerste kabinet zonder confessionelen sinds 1918.⁵⁹

De sociale zekerheid was met stip het belangrijkste thema bij de verkiezingen van 1994, maar op de tweede plaats stond het asielzoekervraagstuk.⁶⁰ Met name Hans Janmaat, leider van de extreemrechtse⁶¹ Centrumdemocraten (CD), maakte hier goede sier mee. Qua naamsbekendheid streefde hij in 1994 zelfs Frits Bolkestein (VVD) voorbij. Zijn partij won uiteindelijk drie zetels. Het vreemdelingenvraagstuk was echter al veel eerder op de kaart gezet.⁶²

Extreemrechts in Nederland

Tegenwoordig wordt hij overschaduwd door Geert Wilders, Pim Fortuyn en Rita Verdonk, maar in 1982 ging er een grote schok door Nederland toen Janmaat namens de Centrumpartij (CP) met één zetel in de Tweede Kamer kwam. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog was er een rechts-extremist tot de volksvertegenwoordiging doorgedrongen. CDA-voorzitter Piet Bukman en CPN-voorzitter Ina Brouwer noemden het "een zwarte dag voor de democratie". Ook andere partijen riepen op tot waakzaamheid "tegen de ontwikkeling van racisme en discriminatie in de samenleving".⁶³

Janmaats voorloper was de Nederlandse Volks-Unie (NVU), opgericht in 1971, die Nederland en Vlaanderen wilde herenigen. Onder leiding van Joop Glimmerveen (sinds 1974) ging de NVU een racistische en nationaalsocialistische koers varen. 'Den Haag moet blank en veilig blijven'

⁵⁹ <http://www.parlement.com/> (geraadpleegd op 10 mei 2010).

⁶⁰ In *De democratie op drift. Een evaluatie van de verkiezingscampagne van 1994* (Amsterdam 1995) van Jan Kleinnijenhuis e.a. wordt een chronologisch overzicht van week tot week gegeven van de belangrijkste onderwerpen die tussen september 1993 en juni 1994 in het nieuws waren (p. 219-225). Een simpele berekening toont aan dat het onderwerp 'sociale zekerheid' in die tijd 21 weken in het nieuws was. Ter vergelijking: het tweede belangrijke onderwerp, 'asielzoekers', was 11 weken in het nieuws.

⁶¹ De term extreemrechts is tijdsbepaald en waardegeladen. Wat in een bepaalde tijd extreemrechts wordt genoemd, omdat iedereen het daarover eens is, kan kort daarna zeer politiek beladen worden. In de twintigste-eeuwse literatuur worden Janmaat en de Centrumstroming als extreemrechts gecategoriseerd. Een decennium later is die kwalificatie al lang niet meer zo vanzelfsprekend. Desalniettemin is die term hier overgenomen.

⁶² Carla Hoetink, 'Boegbeeld van een sektarische partij. Hans Janmaat (1934-2002)', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002. Nieuwkomers in de politiek* (Amsterdam 2002) 140. Het belangrijkste boekwerk over de opkomst van de extreemrechtse Centrumstroming is in 1998 tot stand gekomen onder leiding van Joop van Holsteyn en Cas Mudde (*Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag 1998)). Gezien de politieke ontwikkelingen van het laatste decennium zou het interessant zijn extreemrechts in Nederland in zijn geheel opnieuw te bestuderen.

⁶³ Citaten uit Hoetink, 'Boegbeeld van een sektarische partij', 141.

was de campagneslogan voor de Haagse gemeenteraadsverkiezingen in 1974. Niet alle leden waren het eens met die radicalisering. In 1979 splitste een deel zich af en richtte de Nationale Centrumpartij (NCP) op. Die partij werd al na enkele maanden weer opgeheven nadat enkele leden na afloop van een partijbijeenkomst illegale Marokkaanse immigranten in elkaar hadden geslagen. Een dag later werd daarom de CP opgericht, waar ook voormalige KVP'ers (Katholieke Volkspartij) en PvdA'ers een politiek tehuis vonden. Janmaat werd in 1980 meteen eerste secretaris van de CP, later voorzitter. In 1982 behaalde hij zijn eerste Kamerzetel met de leus 'Nederland is geen immigratieland, dus stop vreemdelingenstroom!'. De NVU deed in 1982, zonder ooit een Kamerzetel te hebben veroverd, niet meer mee aan de verkiezingen.⁶⁴

Na een interne machtsstrijd richtte Janmaat in 1984 zijn eigen partij Centrumdemocraten op, terwijl de CP werd vervangen door de Centrumpartij'86 (CP'86). De laatste behaalde nooit een Kamerzetel maar leverde wel enkele raadsleden in onder meer Amsterdam en Rotterdam. Na vele jaren van interne strubbelingen en afsplitsingen werd de partij in 1998 door de Amsterdamse rechtbank verboden en ontbonden verklaard wegens het in gevaar brengen van de openbare orde door op te roepen tot haat en discriminatie tegen allochtonen.⁶⁵

Janmaat verloor bij de verkiezingen van 1986 zijn zetel. Hij was nog niet voorgoed verdwenen, want in 1989 keerde hij terug met wederom één zetel. De electorale opmars bereikte in 1994 haar hoogtepunt toen Janmaat zich twee Kamerfractiegenoten en 78 raadsleden rijker mocht rekenen. In tegenstelling tot 1982 ging er dit keer een zucht van opluchting door Nederland, omdat een grotere winst was verwacht.

Het kostte moeite geschikte kandidaten voor de gewonnen Kamer- en raadszetels te vinden, omdat de partijen uit de Centrumstroming regelmatig agressieve, soms zelfs criminele personen aantrokken. Hierdoor kwam de CD in de jaren negentig met enige regelmaat in opspraak. Ook Janmaat zelf kwam geregeld in aanraking met de rechtbank wegens aanzetten tot vreemdelingenhaat en discriminatie, hoewel de partij het racistische karakter probeerde te verhullen met leuzen als 'Vol=vol'. Voor diens veroordelingen uit 1997 zocht Janmaat in 2002 overigens rehabilitatie, aangezien in de 21^e eeuw dergelijke uitspraken niet langer taboe leken

⁶⁴ Paul Lucardie, 'Een geschiedenis van vijftien jaar Centrumstroming', Van Holsteyn en Mudde (red.), *Extreem-rechts*, 17-20.

⁶⁵ Berend de Boer e.a., 'Kroniek 1998. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998* (Groningen 1999) 24.

te zijn. Hij overleed echter voortijdig. Zijn partij deed na 1998 niet meer mee aan verkiezingen, hoewel ze voor zover bekend nooit officieel is opgeheven.⁶⁶

Janmaat moet geen prettige herinneringen hebben overgehouden aan zijn parlementaire carrière. Hij werd genegeerd door de andere partijen, die de minste aandacht voor extreemrechts al te veel vonden. Noch een podium voor zijn extreemrechtse ideeën noch repliek in een debat werden hem gegund uit angst voor het creëren van (meer) sympathie voor Janmaats *underdog*positie. Collega's in de Tweede Kamer verlieten demonstratief de vergaderzaal als hij aan het woord was, waardoor hij echter in 1983 op de televisie ongeremd kritisch kon zijn over een naturalisatiewetsvoorstel. Daarna gingen partijen meer in discussie, maar bleven ze regelmatig hardop doorpraten tijdens Janmaats redevoeringen waardoor hij onverstaaenbaar werd. Zijn vragen en interpellaties werden met grote terughoudendheid vooral inhoudelijk beantwoord, het liefst terugverwijzend naar eerdere opmerkingen of wettelijke bepalingen. Een *cordon sanitaire*, vandaag de dag een besmette term, werd opgetrokken om rechts-extremisten niet alleen politiek-bestuurlijk maar ook sociaal buiten te sluiten. Janmaat moest bijvoorbeeld, in tegenstelling tot andere Kamerleden die werden bediend door het Kamerpersoneel, zelf zijn koffie halen. Antifascistische groeperingen gebruikten grof geweld om het geïnstitutionaliseerde extreemrechts te bestrijden. Op 29 maart 1986 werd een vergadering van leden van de CD en de CP ruw verstoord met rookbommen. Bij de brand die volgde verloor de secretaris van de CD en latere echtgenote van Janmaat, Wil Schuurman, haar been.⁶⁷

Janmaat probeerde de immigratieproblematiek aan de orde te stellen maar het racistische en extremistische imago van zijn partij stond in de weg. Daar had Frits Bolkestein, als VVD-lid een vertegenwoordiger van een gerespecteerde partij, geen last van. In september 1991 zwengelde hij het integratiedebat aan met zijn kritiek op de integratie van minderheden in Nederland. 'Als ieders culturele identiteit ongehinderd kan blijven voortbestaan, zal de integratie daaronder lijden,' zei hij op een conferentie van de Liberale Internationale in Luzern.⁶⁸ Op initiatief van minister van Binnenlandse Zaken Ien Dales (PvdA) werd in de eerste helft van

⁶⁶ Rob Witte, 'Een kwestie van gewenning? Reacties op de Centrumstroming', Van Holsteyn en Mudde (red.), *Extreem-rechts*, 139. Lucardie, 'Een geschiedenis', 24-27; Hoetink, 'Boegbeeld van een sektarische partij', 140; <http://www.parlement.com/> (geraadpleegd op 10 mei 2010).

⁶⁷ Marco Schikhof, 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen', Van Holsteyn en Mudde (red.), *Extreem-rechts*, 144-145; Hoetink, 'Boegbeeld van een sektarische partij', 142.

⁶⁸ 'Bolkestein: moslims moeten zich aanpassen', *NRC Handelsblad* 9 september 1991.

1992 het 'nationale minderhedendebat' gevoerd.⁶⁹ In de jaren daarna bleef de integratieproblematiek een topic.

Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 was het asielzoekervraagstuk hierdoor voor het eerst een issue. Leden van andere partijen namen het anti-immigrantendiscours over. Zo zei ook Hans Gruijters (D66) 'Nederland is vol', maar hij werd teruggefloten door lijsttrekker Hans van Mierlo. Aad Kosto (PvdA) wilde 1200 man extra inzetten om de groeiende stroom asielzoekers het hoofd te bieden. Partijgenoten Jan Pronk en Maarten van Traa protesteerden maar hielden hun kritiek uiteindelijk voor zich. CDA-lijsttrekker Elco Brinkman stelde voor een algemene identificatieplicht in te voeren om illegalen snel op te kunnen sporen.⁷⁰

Opvallend was dat het CDA en de PvdA na de Tweede Kamerverkiezingen hun antiracistische stellingen weer innamen, wat blijkt uit hun protest, in het kader van de Europese verkiezingen (9 juni 1994), tegen de deelname van de AN aan de nieuwe Italiaanse regering.⁷¹ Op die bezwaren wordt in hoofdstuk vier dieper ingegaan. Wat betreft de Nederlandse verkiezingen lijkt het erop dat de andere partijen alleen voor electoraal gewin waren meegewaaid met Bolkestein.

Lubbers' lobby

In 1994 was er nog een belangrijke verkiezing gaande, namelijk die van de opvolger van Jacques Delors als voorzitter van de Europese Commissie.⁷² Nederland had Lubbers als kandidaat naar voren geschoven. Voordat het uiteindelijke besluit moest vallen, tijdens de Europese top op 24 en 25 juni 1994 in Corfu, werd er al flink gelobbyd. De steun van Italië en Spanje werd hierdoor binnengehaald, waardoor Lubbers tijdens de eerste stemming van de avond op 24 juni drie landen (inclusief Nederland) achter zich kon rekenen. De Belgische premier en kandidaat Jean-Luc Dehaene kreeg echter acht stemmen, waaronder die van Frankrijk en Duitsland. Groot-

⁶⁹ Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1992', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992* (Groningen 1993) 51.

⁷⁰ Kleijnijenhuis, *De democratie op drift*, 66-67 en 79; 'Kosto: 1200 man tegen asielzoekersstroom', *Trouw* 21 maart 1994.

⁷¹ Kleijnijenhuis, *De democratie op drift*, 67.

⁷² Deze analyse is gebaseerd op de volgende krantenartikelen: Theo Koele en Willem Schoonen, 'Lubbers is 'te groot' voor Europa', *Trouw* 27 juni 1994; Derk-Jan Eppink, 'Methode van Lubbers faalt over de grens. Reconstructie van Lubbers' lobby', *NRC Handelsblad* 27 juni 1994; Wim Brummelman, 'Een lang weekeinde Grieks worstelen', *NRC Handelsblad* 27 juni 1994; Willem Schoonen, 'Op zoek naar de onbesproken grijze muis', *Trouw* 28 juni 1994; S.P. van der Vaart en R. Winkel, 'Top richt grote schade aan in Europa', *Het Financieele Dagblad* 28 juni 1994; Theo Koele en Willem Schoonen, 'Korfoe ontrafeld', *Trouw* 2 juli 1994.

Brittannië steunde als enige de eigen kandidaat Sir Leon Brittan. Er was dus geen consensus, waardoor er verder vergaderd moest worden.

Nederland had eerder aangeklopt bij Duitsland in de hoop steun te verkrijgen voor Lubbers' kandidatuur. Bondskanselier Helmut Kohl had zich niettemin al in een vroeg stadium achter Dehaene geschaard en daartoe ook Frankrijk weten te overreden. Tijdens een Frans-Duitse top in Mulhouse verklaarden zij openlijk Dehaene te zullen steunen. Deze as Parijs-Bonn wekte weerzin op bij de Nederlandse diplomaten en politici, een weerzin die zij tevens bij andere kleine landen probeerden op te wekken om zo stemmen voor Lubbers binnen te halen.

Uit de eerste stemming bleek dat de andere kleine landen, zoals Griekenland en Portugal, toch kozen voor Dehaene, volgens de Nederlandse betrokkenen onder Frans-Duitse druk. Spanje en Italië steunden Lubbers waarschijnlijk alleen om hun onafhankelijkheid ten opzichte van Frankrijk en Duitsland te benadrukken en stemden in de tweede stemronde toch voor Dehaene. Lubbers trok zijn conclusies. 'We moeten ook aan de dag van morgen en van overmorgen denken,' zo kondigde de demissionair premier zijn terugtrekking aan tijdens het nachtelijk overleg met zijn toekomstige opvolger Kok.⁷³ Lubbers' kandidatuur was uitgelopen op een mislukking. In de Nederlandse pers werden er al vergelijkingen getrokken met 'Zwarte Maandag', de dag waarop een Nederlands ontwerpverdrag voor de Europese Unie tegen de verwachtingen in door nagenoeg alle lidstaten – alleen België stemde voor – van tafel werd geveegd (30 september 1991).⁷⁴

Lubbers was niet langer kandidaat, waardoor Nederland zich gedwongen zag Dehaene te steunen. Toch liep diens verkiezing stuk op een veto van de Britse premier John Major die, rekening houdend met zijn conservatieve achterban, niet kon instemmen met zo'n voorstander van een federaal Europa. De Europese top kwam ten einde zonder dat er een nieuwe voorzitter voor de Europese Commissie gekozen was. 'De 'Mulhouse-procedure' schiep de patstelling die in Korfoe aan het licht kwam: een kandidaat redt het niet zonder de steun van de As, maar Bonn en Parijs kunnen evenmin een kandidaat opdringen.'⁷⁵ Ongeveer een maand later ging de Luxemburgse premier Jacques Santer er uiteindelijk met de buit vandoor.

⁷³ Brummelman, 'Een lang weekeinde Grieks worstelen'.

⁷⁴ Mark Kranenburg, 'Zwarte Maandag', *Internationale Spectator. Tijdschrift voor internationale politiek* 62, 11 (2008) 631-632.

⁷⁵ Eppink, 'Methode van Lubbers faalt over de grens'.

Na nu de Nederlandse (inter)nationaal-politieke situatie van 1994 te hebben beschreven wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan op de wetenschappelijke discussie over het politieke karakter van de AN. De regeringsdeelname van die partij en haar recente transformatie vanuit de neofascistische partij MSI zorgden voor de meeste (inter)nationale onrust. Eén van de belangrijkste vragen was of de AN nog neofascistisch was of dat haar overgang naar een conservatief-rechtse partij oprecht was. De wetenschap stelde zich in dienst van de politiek en probeerde duidelijk te verschaffen.

3. DE ALLEANZA NAZIONALE: EEN DILEMMA

Clearly the ambiguities over the AN's relationship to Fascism and generic fascism raises a taxonomic issue which is more than a simple matter of academic nicety, but one which has an important bearing on how politicians of other parties and the public at large should respond to its presence as a factor in domestic and international politics.⁷⁶

Roger Griffin legde de vinger op de gevoelige plek: het dilemma van de (il)legitimiteit van de Alleanza Nazionale en het belang daarvan voor de (inter)nationale politiek. Voortgekomen uit de neofascistische MSI bestond er twijfel over de oprechtheid van de transformatie naar een 'postfascistische' of conservatief rechtse, democratische partij. Gianfranco Fini zelf – leider van de AN, maar daarvoor ook al van de MSI – noemde de AN postfascistisch, wat dat ook moge betekenen.⁷⁷ Fascisme verwees volgens hem niet naar een ideologie, maar naar een periode in de Italiaanse geschiedenis die was afgesloten met de dood van Benito Mussolini. Tijdens de Koude Oorlog was fascisme een anti-communistische kracht, die daarna zijn functie verloor. Fascisme bestond niet meer, zo was de uitleg van Fini. Hij sloofde zich uit om zijn inzet vóór democratie en tegen totalitarisme te demonstreren, zoals tijdens een herdenking van een nazi-represaille op 335 partizanen. Ook erkende hij de, antifascistische, grondwet van 1948.

Hoewel in 1993, met de bekendmaking van de nieuwe naam, de eerste stap richting omvorming van de MSI tot de AN al gezet was, vond de officiële transformatie pas plaats tijdens een partijbijeenkomst in Fiuggi in 1995. Daar werden de Fiuggi-thesen aangenomen waarin de basisprincipes van de nieuwe partij, omschreven als democratisch en conservatief rechts, geformuleerd stonden. De AN zat derhalve ten tijde van haar eerste periode als regeringspartij nog in een overgangsfase. Niet zo gek dus, dat over het politieke karakter van de partij discussie ontstond en dat de regeringsdeelname voor politieke onrust zorgde.

Piero Ignazi gold als grootste tegenstander van het idee van een democratische, rechtse AN, hoewel hij in de loop der jaren milder is geworden.⁷⁸ *'Alleanza Nazionale proved to be nothing*

⁷⁶ Roger Griffin, 'The 'post-Fascism' of the Alleanza Nazionale. A case study in ideological morphology', *Journal of Political Ideologies* 1, 2 (1996) 125-126.

⁷⁷ Gianfranco Fini in *Il Manifesto* 12 december 1993.

⁷⁸ In 2003 ziet Ignazi tegen het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw een langzame beweging 'away from extremism', terwijl hij in 1996 nog duidelijk sceptischer is. Over de mate van transformatie in

more than another label for the same old MSI,⁷⁹ beweerde Ignazi stellig. Wat Ignazi dan precies verstond onder neofascisme, werd niet duidelijk. Dat de AN in een rechte lijn afstamde van de Repubblica Sociale Italiana, zei volgens hem genoeg. Bovendien was het zeker niet dankzij de MSI zelf dat de partij uit haar politieke isolement kwam. De MSI wilde niet veranderen, maar werd veranderd door 'the de-radicalization of political conflict and the 'historicization' of fascism'.⁸⁰ Daarmee doelde Ignazi op de verdwijning van terrorisme, van zowel links- als rechts-extremisten, en op de voortdurend veranderende omgang met de fascistische periode in Italië.

Als bewijs voerde Ignazi allerlei gebeurtenissen aan die het fascistische karakter van de partij zouden bevestigen, zoals de viering van de zeventigste verjaardag van de Mars op Rome (1922). De door hem genoemde voorbeelden zijn echter allemaal te plaatsen in de jaren vóór 1993, dus vóór het begin van de transformatie naar de AN. Toch, zei Ignazi, werd ook door de AN fascisme niet officieel verworpen. Wel beschreven de Fiuggi-thesen het belang van het anti-fascisme, maar de context van deze bewering zou er alleen positieve betekenis aan geven ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. 'This means that Fascism is not 'bad' overall. It could be so only in certain circumstances,' interpreteerde Ignazi.⁸¹

Een ideologische heroriëntatie zou dan ook nooit hebben plaatsgevonden. Uit een enquête onder de aanwezige partijleden in Fiuggi bleek dat men nog steeds erg gehecht was aan de fascistische ideologie. Als de aan de grondslag van de AN liggende literaire werken noemden de Fiuggi-thesen publicaties van fascistische auteurs zoals Giovanni Gentile en Mussolini zelf, aldus Ignazi.

Verder was de samenstelling van de partijleiding niet veranderd. Ex-MSI-leden maakten in de AN nog altijd de dienst uit, met als bekendste voorbeeld Fini zelf. Ignazi vroeg zich sterk af in hoeverre er dan nog van vernieuwing sprake kon zijn. De partijstructuur was evenmin gedemocratiseerd: 'the mass-party model on which the party was built has been replaced with a highly personalized, hyper-centralized party, moulded on the *Führerprinzip*.'⁸²

Alessandro Campi reageerde rechtstreeks op de uitlatingen van Ignazi:⁸³

1994 is hij echter niet van mening veranderd. Piero Ignazi, *Extreme Right parties in Western Europe* (Oxford 2003) 52; Piero Ignazi, 'From neo-Fascists to post-Fascists? The transformation of the MSI into the AN', *West European Politics* 19, 4 (1996).

⁷⁹ Ignazi, 'From neo-Fascists to post-Fascists?', 703.

⁸⁰ Ignazi, *Extreme Right parties*, 41.

⁸¹ Ignazi, 'From neo-Fascists to post-Fascists?', 705.

⁸² Ignazi, *Extreme Right parties*, 49-50.

⁸³ Dit mag enigszins onlogisch lijken, omdat het artikel van Campi uit 1995 komt terwijl de hier gebruikte werken van Ignazi uit 1996 en 2003 stammen. Campi geeft echter niet aan op welk werk van Ignazi hij

Those who see the “transformation” of the MSI into AN as a simple *maquillage*, since it has not entailed any struggles or fractures, fail to draw the proper conclusions from the actual history of the MSI, i.e., the attempt (unsuccessful but continually reiterated) to insert itself into the Italian political system as part of the government within a broad anti-communist framework through alliances from time to time involving the Christian Democrats, the monarchists and the Liberal Party.⁸⁴

Volgens Campi maakten tegenstanders van de MSI de fout fascisme en rechts gelijk te stellen. Daartussen bestond een onderscheid dat in Italië niet zou worden gemaakt. Om het verschil duidelijk te maken zou men de ideologie en de politieke keuzes in de praktijk moeten vergelijken. In het geval van de MSI zou dat respectievelijk een fascistische en revolutionaire ideologie tegenover politieke keuzes ‘*always in favor of the conservative law and order policies*’ zijn, kortom ‘according to the guidelines of a classic conservative and nationalist Right’.⁸⁵ De MSI zou altijd aan de kant van het *mainstream*-beleid hebben gestaan, zoals steun voor de NAVO. Vanuit deze optiek was het volgens Campi beter te begrijpen hoe de neofascistische MSI zich zo makkelijk had omgevormd tot een postfascistische, rechtse AN. Dat was de reden dat Campi ageerde tegen Ignazi. Inderdaad, een duidelijke breuk met het verleden vond met de transformatie naar de AN niet plaats, maar de MSI was dan ook allang niet meer een afspiegeling van het fascisme van de Republiek van Saló. Er hoefde dus geen duidelijke breuk te zijn om een conservatief-rechtse partij op te richten vanuit de MSI.

Wat betreft de ideologie schreef Campi:

The need to break once and for all with its ideological past has led AN to present itself the first party to break with the 20th century, as a century of ideologies and of related “totalitarian temptations,” – precisely because it was born out of a highly ideologized formation such as the MSI. By recycling a *topos* of liberal political science, AN often presents itself as the party of the *end of ideology*.⁸⁶

precies reageert. Daaruit valt op te maken dat hij reageert op Ignazi in het algemeen. In de voorgaande jaren, zoals blijkt uit een artikel uit 1995, nam Ignazi al hetzelfde standpunt in als in 1996 en 2003. Piero Ignazi, ‘Italy’, *European Journal of Political Research* 28 (1995) 393-405.

⁸⁴ Alessandro Campi, ‘What is Italy’s National Alliance?’, *Telos* 105 (1995) 118-119.

⁸⁵ Campi, ‘What’s Italy’s National Alliance?’, 116 en 118.

⁸⁶ *Ibidem*, 129-130

Het argument van tegenstanders dat de AN in woorden afstand had gedaan van de ideologie van de MSI, maar er geen nieuwe ideologie voor in de plaats had gebracht, werd op deze manier door Campi weerlegd.

Een 'derde weg' werd geformuleerd door Griffin. In tegenstelling tot Campi, die zich richtte op de politieke daden van de AN, velde Griffin zijn oordeel over de ideologie. Op basis van het model van ideologische morfologie van Michael Freeden ging hij op zoek naar de niet te elimineren kern van de fascistische ideologie. Freeden stelde namelijk dat elke ideologie bestaat uit concepten, waarvan enkele behoren tot de kern van de ideologie. Verwijder die kernconcepten en er ontstaat een andere ideologie. Om te bepalen of de AN dus fascistisch was of niet moest men eerst op zoek naar het kernconcept van fascisme. In deze theorie zijn ideologieën niet statisch, maar kunnen ze zich aanpassen aan de contemporaine en lokale omstandigheden.⁸⁷

'The fascist minimum or ineliminable component is best seen ideal-typically as a compound of two core concepts: populist ultra-nationalism and the myth of rebirth (palingenesis).'⁸⁸ Populistisch ultranationalisme en palingenese (wedergeboorte), samen 'paligenetic ultra-nationalism', zijn onafscheidelijk van de fascistische ideologie, aldus Griffin.⁸⁹

Op basis van Freedens model kwam Griffin voor de AN tot een nieuwe ideologie, namelijk democratisch fascisme. 'Its ideology systematically fuses into a new compound components taken from two ideologies with theoretically incompatible ineliminable cores: the palingenetic ultra-nationalism of generic fascism and the commitment to the rules of the game of liberal democracy.'⁹⁰ Vanaf het moment dat de MSI na de Tweede Wereldoorlog uit praktische overwegingen besloot het democratische spelletje mee te spelen, werd dat een nieuw onderdeel van de ideologie. Op het congres in Fiuggi werd dit formeel vastgelegd en werd democratie een niet te elimineren kerncomponent van de AN. Hoewel de term 'democratisch fascisme' nogal ongeloofwaardig kan overkomen, was er niks nieuws onder de zon, aldus Griffin. Al eerder ontwikkelden oorspronkelijk antidemocratische ideologieën democratische varianten:

⁸⁷ Griffin, 'The 'post-Fascism' of the Alleanza Nazionale', 126-127 op basis van Michael Freeden, 'Political concepts and ideological morphology', *Journal of Political Philosophy* 2 (1994) 140-164.

⁸⁸ Ibidem, 128.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem, 142.

monarchie (constitutionele monarchie), katholicisme (liberaalkatholicisme, christendemocratie) en communisme en revolutionair socialisme (sociaaldemocratie, democratisch socialisme).⁹¹

Hoewel democratisch fascisme wellicht alle negatieve kenmerken van fascisme (zoals totalitarisme) zou neutraliseren, was Griffin pessimistisch over de houdbaarheid ervan in de toekomst. De kruising zou waarschijnlijk een middenweg blijken die noch echte fascistten noch geboren democraten tevreden zou stellen en veel spanning opleveren, dacht hij. 'The AN has not crossed the Rubicon from Fascism to democracy. Rather it has set up camp on a island in the middle of the river.'⁹²

⁹¹ Griffin, 'The 'post-Fascism' of the Alleanza Nazionale', 142-143.

⁹² Ibidem, 143.

4. DE NEDERLANDSE REACTIE OP BERLUSCONI I

Dit hoofdstuk behandelt de reacties van politiek Den Haag op de komst van de nieuwe Italiaanse regering onder leiding van Berlusconi. Het merendeel van de gebruikte bronnen is afkomstig uit het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken.⁹³ Daar liggen vooral codeberichten van de Nederlandse ambassade te Rome. De ambassade bracht vrijwel wekelijks verslag uit van de (politieke) gebeurtenissen in Italië. Niet altijd kwamen deze berichten terecht bij de hogere ambtenaren in de ministeriële hiërarchie. Integendeel, slechts sporadisch bereikten de berichten de top. Over de komst van het eerste kabinet van Berlusconi is enige informatie zeker doorgesijpeld naar de minister van Buitenlandse Zaken⁹⁴, en in enkele gevallen naar de Koningin, maar het leeuwendeel kwam niet verder dan de afdeling Directie Europa/West- en Midden-Europa (DEU/WM).

De analyse richt zich dientengevolge vooral op de visie van de Nederlandse ambassade te Rome, omdat de codeberichten geschreven zijn door de ambassademedewerkers. Natuurlijk waren zij diplomatiek genoeg om nergens letterlijk te verwoorden hoe ze over gebeurtenissen dachten. Toch is een enkel woord soms genoeg om er een idee van te krijgen. Daarnaast wordt ingegaan op het officiële regeringsstandpunt en uitspraken van de belangrijkste politieke partijen van dat moment: PvdA, CDA, VVD en D66.

Per Italiaanse regeringspartij, te beginnen bij de AN, worden hier de reacties beschreven. Wat zei en schreef men over de partij in kwestie? Algemene tendensen en verklaringen zullen in de conclusie van het hoofdstuk aan bod komen.

Van neofascisme naar politiek rechts: Gianfranco Fini en de Alleanza Nazionale

Nog voordat er in politieke context met een woord gerept werd over Berlusconi, omschreef de ambassade in 1993 de MSI, dan nog aangeduid met de oude partijnaam, als 'neo-fascistisch' en staande 'aan de uiteinden van het politieke spectrum'.⁹⁵ De ambassade was niet positief over

⁹³ In de bronnen was soms veelvuldig sprake van taal- en tyfouten. Om de leesbaarheid te bevorderen heb ik deze in de citaten verbeterd. Om dezelfde reden is het ontbreken van hoofdletters en woordtekens gecorrigeerd.

⁹⁴ Van 2 januari 1993 tot 22 augustus 1994 was Peter Kooijmans (CDA) minister van Buitenlandse Zaken, vanaf 22 augustus 1994 was dit Hans van Mierlo (D66).

⁹⁵ Codebericht 16 november 1993, ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag (NL-MinBuZa), DEU / berichtgeving van de posten mbt de verkiezingen in Italië 1992-1994, ddi-deu / ara / 01914.

deze partij, maar was er zeker van dat er geen gevaar in school: 'Van het spookbeeld van een neo-fascistisch geregeerd Italië is echter geen sprake.'⁹⁶

Van een dergelijk duidelijk standpunt was enkele maanden later geen sprake meer. De ambassade sprak afwisselend van de MSI en de AN en was er niet helemaal uit of het een neofascistische, postfascistische, extreemrechtse of rechtse partij betrof. Hoewel ze lijkt te geloven in de oprechte wil van Fini zich te ontdoen van de neofascistische erfenis, was ze sceptisch over de haalbaarheid ervan. Ze benadrukte dat er binnen de partij 'niettemin' een groep 'hardliners' was 'die de fascistengroet uitbrengen en geweld plegen tegen vreemdelingen.'⁹⁷ In mei 1994, dus na de verkiezingen, had de ambassade er evenmin het volste vertrouwen in. Dit werd ingegeven door een aantal incidenten. De staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Vincenzo Trantino stelde bijvoorbeeld voor het verbod op heroprichting van de fascistische partij op te heffen. De ambassade schreef daarop aan Den Haag: 'Binnen de Nationale Alliantie zijn blijkbaar, zoals ook eerder dzz. bericht, rechts-radicalen elementen nog steeds actief en is leider Fini niet in staat deze te neutraliseren danwel te verwijderen uit de partij.'⁹⁸

Men bleef de partij dan ook angstvallig in de gaten houden. Zo zette een medewerker van Directie Europa op een bijlage over de samenstelling van de nieuwe Italiaanse regering pennenstrepen bij alle kabinetsleden van de AN. In een briefing die zowel aan minister Peter Kooijmans als aan Koningin Beatrix gegeven is, werd melding gemaakt van de wens van enkele AN-leden om het Verdrag van Osimo uit 1975, de definitieve vredesregeling met voormalig Joegoslavië na de Tweede Wereldoorlog, te herzien. 'Onaanvaardbaar' vond de ambassade het dat Fini Mussolini de grootste staatsman van de twintigste eeuw had genoemd.⁹⁹

Na de verkiezingen kwamen van verschillende kanten berichten binnen op het ministerie over de reacties van andere landen op de opmerkelijke winst voor de AN. Vanuit de Nederlandse ambassade te Bonn werd geseind dat de Duitse regering een "business as usual"

⁹⁶ Codebericht 6 december 1993, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01914.

⁹⁷ Codebericht 15 december 1993, ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag (NL-MinBuZa), DEU / berichtgeving van de posten mbt de binnenlandse politiek van italie 1992-1994, ddi-deu / ara / 01874.

⁹⁸ Codebericht 19 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

⁹⁹ Bijlage samenstelling van de nieuwe Italiaanse regering, 11 mei 1994, ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag (NL-MinBuZa), DEU / berichtgeving van de posten mbt de regering van italie 1992-1994, ddi-deu / ara / 01904; Memorandum t.b.v. het onderhoud met de nieuwe Italiaanse ambassadeur, 22 april 1994 en 3 mei 1994, ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag (NL-MinBuZa), Basisgegevens mbt de behartiging van de diplomatieke betrekkingen tussen nederland en italie 1992-1994, ddi-deu / ara / 01894; Codebericht 11 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

houding zou aannemen tegenover de nieuwe Italiaanse regering, terwijl de Nederlandse ambassade te Rome schreef dat de Griekse plaatsvervangend minister van Buitenlandse Zaken Theodoros Pangalos zich in negatieve bewoordingen uit had gelaten over de Italiaanse verkiezingsuitslag. Het kwam hem op een officieel protest van Italië te staan. Griekenland had zich niet te bemoeien met de binnenlandse aangelegenheden van Italië, zeker niet als voorzitter van de Europese Unie, aldus Italië. Ook in België waren er vragen gesteld in het parlement en de Franse socialist Michel Rocard zou de aanwezigheid van ‘neo-fascistische’ ministers in de regering van een Europese lidstaat ‘onaanvaardbaar’ hebben genoemd.¹⁰⁰

De verkiezing van Mirko Tremaglia tot voorzitter van de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken lokte een reactie uit van de belangrijkste regeringsleiders van de Europese Unie. Tremaglia was een voormalige officier onder Mussolini ten tijde van de Republiek van Saló en was degene die het Verdrag van Osimo wilde herzien. President François Mitterrand van Frankrijk had ‘de alarmklok geluid’ over de politieke ontwikkelingen in Italië en ook president Roman Herzog van Duitsland, op dat moment nog maar enkele dagen in ambt, was kritisch.¹⁰¹ Italië reageerde vooral fel op Frankrijk. De Nederlandse ambassade te Rome sprak zelfs van een Frans-Italiaanse aanvaring.¹⁰²

In Nederland was het evenmin stil. Op 19 april 1994 werden schriftelijke Kamervragen gesteld door Kamerleden Van Traa en Bram Stemerding (beiden PvdA) en op 20 mei 1994 door Kamerlid Leoni Sipkes (GroenLinks). Aan de beantwoording ervan ging een briefwisseling met de ambassade en een bespreking in de ministerraad vooraf.

21 april 1994 kreeg de ambassade van het ministerie het verzoek om commentaar te leveren op de Kamervragen van Van Traa en Stemerding. Deze vragen waren¹⁰³:

1. Heeft Gianfranco Fini, de leider van één van de winnende partijen van de Italiaanse parlementsverkiezingen, de Nationale Alliantie, Mussolini de grootste Italiaanse staatsman van deze eeuw genoemd?

¹⁰⁰ Codebericht van de ambassade te Bonn 18 mei 1994, ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag (NL-MinBuZa), Achtergrondinformatie mbt de relatie tussen italie en de eg 1992-1994, ddi-deu / 2000 / 00552; Codebericht 22 april 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874; Codebericht 22 april 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874; Codeberichten 19 mei 1994 en 28 april 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁰¹ Codebericht 26 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ *HTK* 1993-1994, Aanhangsel, 1019.

2. Is het niet de eerste keer, dat een partij met dergelijke opvattingen vertegenwoordigd lijkt te gaan worden in een regering van een lid-staat van de Europese Unie?
3. Is een dergelijke opvatting te rijmen met de preambule van het Verdrag van Maastricht?
4. Bent u bereid eventuele regeringsdeelname van deze partij aan de orde te stellen binnen de Europese Unie?
5. Kan een eventuele deelname van deze partij aan een toekomstige Italiaanse regering de betrekkingen van Nederland met Italië beïnvloeden?
6. Bent u tevens bereid de Italiaanse President te laten weten dat deelname van ministers van de Nationale Alliantie aan een Italiaanse regering, met de hierboven genoemde opvatting over de rol van Mussolini, gevolgen kan hebben voor de positie van Italië binnen de Europese Unie?
7. Moet elk oordeel over de samenstelling van een democratisch gekozen regering van een lid-staat van de Europese Unie achterwege blijven, ongeacht de mogelijke opvattingen van leden van die regering?

Het antwoord van de ambassade op vraag één was bevestigend. Gevraagd naar zijn huidige oordeel over Mussolini had Fini¹⁰⁴ in de Italiaanse krant *la Stampa* inderdaad geantwoord dat 'hij de grootste staatsman van de eeuw is'.¹⁰⁵ De ambassade vertelde daarbij dat Fini zijn woorden op televisie had herhaald en ze niet had herroepen.¹⁰⁶

Voor de beantwoording van de overige vragen leverde de ambassade enige achtergrondinformatie. De ambassade vond de uitspraken van Fini opmerkelijk, omdat hij zich er juist voor had ingezet om zich van het neofascistische imago van zijn partij te ontdoen. Ook in Italië was men, zacht gezegd, verbaasd. De ambassade was dan ook sceptisch: 'Zelfs wanneer Fini [...] het voordeel van de twijfel wordt gegund in het streven zijn partij te ontdoen van haar neo-fascistische karakter, dan nog heeft hij te maken met een groep hardliners die wel degelijk het fascisme blijven steunen.'¹⁰⁷ Echter, de ambassade schreef daarbij dat de partij recent gematigde leden, eerder lid van andere partijen, had opgenomen en dat de partij daardoor was

¹⁰⁴ Frappant is het feit dat Fini in dit codebericht, toch relatief belangrijk vergeleken met overige codeberichten omdat dit Kamervragen beantwoordt, aangeduid wordt als 'Giancarlo Fini', terwijl zijn echte voornaam Gianfranco is. Ook in het volgende bericht, een aanvulling op het eerdere codebericht ter beantwoording van de Kamervragen, wordt Fini Giancarlo genoemd. Deze fout is niet overgenomen in de uiteindelijke beantwoording van de Kamervragen.

¹⁰⁵ 'Direi ancora che è stato il più grande statista del secolo'. Gianfranco Fini in Alberto Statera, "'Il migliore resta Mussolini". Intervista il segretario di AN dopo la vittoria', *La Stampa* 1 april 1994.

¹⁰⁶ Codebericht 22 april 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁰⁷ Ibidem.

verbreed.¹⁰⁸ De ambassade herhaalde het standpunt van Fini dat de partij 'een grote rechtse volkspartij' moest worden in plaats van 'een reactionaire partij die zich slechts concentreert op extreem rechts.'¹⁰⁹ Bovendien was het verkiezingsprogramma volgens de ambassade niet gebaseerd op de fascistische ideologie.

Toch bestond er twijfel. De vraag of woorden en daden overeenkwamen, moest nog beantwoord worden. 'Het ware karakter van deze partij zal blijken wanneer zij, voor de eerste maal na de oorlog, regeringsverantwoordelijkheid zal dragen. De eerste tekenen zijn niet gunstig.'¹¹⁰ De ambassade was vooral verontrust door de oproep van Tremaglia het Verdrag van Osimo te herzien.

Enkele dagen later meldde de ambassade nog dat Fini 'uitdrukkelijk afstand (nam) van acties door zgn. naziskins, extreemrechtse jongeren waarvan verondersteld wordt dat zij sympathiseren met danwel lid zijn van de partij van Fini.'¹¹¹ Fini had bovendien herhaald 'dat het fascisme of neo-fascisme met de dood van Mussolini was geëindigd.'¹¹²

Hoewel het antwoord van minister Kooijmans aan de Tweede Kamer grotendeels overeenkwam met de informatie van de ambassade, waren er op bepaalde punten ook opmerkelijke verschillen. De regering was bezorgd over de uitspraken van Fini, maar nam een afwachtende houding aan:

De opvattingen en het optreden van Mussolini zijn naar de mening van de Regering zeker niet in overeenstemming te brengen met de beginselen van vrijheid, democratie en eerbiediging van de mensenrechten en de fundamentele vrijheden van de rechtsstaat, zoals o.m. neergelegd in de preambule van het verdrag van Maastricht. Ook daarom zijn de uitspraken van de heer Fini verontrustend.

Of regeringsdeelname van de Nationale Alliantie inderdaad zal leiden tot anti-democratische, of anderszins verontrustende ontwikkelingen in het optreden van de nieuwe Italiaanse regering valt pas te beoordelen nadat meer bekend is over de beleidsvoornemens van deze regering, en de praktische uitvoering daarvan. Eerst dan kan bezien worden of dit gevolgen zal moeten hebben voor de positie van Italië in de Europese Unie en de bilaterale verhouding met Nederland.¹¹³

¹⁰⁸ Codebericht 22 april 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Codebericht 26 april 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ *HTK* 1993-1994, Aanhangsel, 1019.

Het Kamerantwoord was duidelijk neutraler en terughoudender dan het antwoord van de ambassade. Terwijl de ambassade het de moeite waard had gevonden melding te maken van de groep *hardliners*, werd daar in het antwoord van minister Kooijmans aan de Kamer met geen enkel woord over gerept. Een verklaring daarvoor is dat Fini zich inmiddels nadrukkelijk had gedistantieerd van deze groep.

Daarnaast benadrukte men in beide antwoorden dat het ware karakter van de partij nog moest blijken, maar de ambassade was negatiever dan de regering: 'De eerste tekenen zijn niet gunstig. Zo heeft bij monde van het parlamentslid, Mirko Tremaglia, de Nationale Alliantie gisteren gepleit voor herziening van de Osimo-verdragen van 1975'.¹¹⁴ De regering maakte echter geen melding van deze actie van Tremaglia. Zij noemde alleen de uitspraken van Fini verontrustend, niet de gehele partij. Een oordeel daarover kon pas geveld worden als men meer van de partij in de praktijk had gezien.

Het bleek nog geen bevredigend antwoord voor de Tweede Kamer. Twee dagen na bovenstaand antwoord, op 20 mei 1994, werden er wederom schriftelijke Kamervragen gesteld, ditmaal door Kamerlid Sipkes (GroenLinks). Zij vroeg¹¹⁵:

1. Wat is uw oordeel over de toetreding van vijf leden van de <<post-fascistische>> Nationale Alliantie (voorheen de MSI) tot de Italiaanse regering?
2. Worden de grondbeginselen van de democratie, de mensenrechten en de verdraagzaamheid waarop de Europese Unie is gegrondvest, door deze vertegenwoordigers van de Nationale Alliantie ten volle gedragen?
3. Geeft u gevolg aan de eis van het Europees Parlement, dat de lidstaten van de EU de president van de Italiaanse republiek <<bijzonder duidelijk>> moet maken, dat zijn regering trouw moet blijven aan de fundamentele waarden, die aan de oprichting van de EG ten grondslag hebben gelegen?
4. Op welke wijze zullen de Nederlandse bewindslieden de ministers van de Nationale Alliantie in de Europese Raden tegemoet treden?
5. Zult u als lid van de Europese Raad gehoor geven aan de oproep van het Europees Parlement om te bevorderen dat er een Richtlijn tegen racisme en xenofobie wordt opgesteld? Zo ja, wanneer en hoe?

¹¹⁴ Codebericht 22 april 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹¹⁵ HTK 1993-1994, Aanhangsel, 1099-1100.

Deze vragen leidden zelfs tot een bijeenkomst van de ministerraad, waarin de samenstelling van en de houding ten aanzien van de nieuwe Italiaanse regering besproken werden. De bijlage ten behoeve van de bespreking, die in tegenstelling tot de notulen wel toegankelijk zijn, kwam overeen met het antwoord van de ambassade op de door Van Traa en Stemerink gestelde Kamervragen.

Uit de bijlage blijkt dat de regering geen positie in wilde nemen in het debat over de politieke identiteit van de AN. Liever sprak zij van 'de, post- of neo-fascistische genoemde, Nationale Alliantie'.¹¹⁶ Over de nieuwe Italiaanse regering schreef minister Kooijmans dat er binnen en buiten Italië ophef was ontstaan naar aanleiding van onder andere de deelname van de AN. 'Deze Nationale Alliantie is een verbrede en bijgeslepen versie van de Movimento Sociale Italiano (MSI), een partij met een fascistische signatuur,' zo luidde de omschrijving.¹¹⁷ Fini deed zijn best zijn partij om te vormen tot 'een brede, conservatieve volkspartij', maar 'dit laat onverlet dat binnen de Nationale Alliantie een factie bestaat die wel degelijk rechts-radicale beginselen is toegedaan, en het valt nog te bezien of de heer Fini erin zal slagen zich te ontdoen van deze elementen.'¹¹⁸ Wederom noemde de minister Fini's uitspraken dat Mussolini de grootste staatsman van de twintigste eeuw zou zijn, verontrustend. 'Voorts is het niet ondenkbeeldig dat extreemrechts in Italië zich aangemoedigd zal voelen door de deelname van de Nationale Alliantie in het Italiaanse kabinet. Deze verontrusting wordt gevoed door incidenten als plaats hebben gevonden in Vicenza', waar op 13 mei 1994 een niet verboden optocht van rechts-radicale jongeren was gehouden.¹¹⁹ 'De leider van de Nationale Alliantie, de heer Fini, heeft deze mars in felle bewoordingen veroordeeld en de deelnemers als zijn tegenstanders bestempeld. Vanuit zijn partij waren echter ook minder afwijzende geluiden te horen, en werd gewezen op het recht van vrije meningsuiting,' schreef Kooijmans.¹²⁰

Vervolgens stelde Kooijmans de ministerraad op de hoogte van president Oscar Luigi Scalfaro's verzoek aan Berlusconi om schriftelijke garanties wat betreft het traditionele Italiaanse beleid op zowel buitenlands (trouw aan de bestaande vredesovereenkomsten en bondgenootschappen) als binnenlands terrein (sociale solidariteit, ondeelbaarheid van Italië). Berlusconi had hierop bevestigend geantwoord. 'In zijn regeringsverklaring heeft MP Silvio

¹¹⁶ Brief van de minister (Van Mierlo) aan de Voorzitter en Leden van de Ministerraad, 25 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Ibidem.

Berlusconi vervolgens gesteld dat zijn gehele regering “zonder enige spoor van twijfel” de (anti-fascistische) grondwet van 1948 erkent. Voorts verwierp hij iedere vorm van racisme, anti-semitisme en xenofobie, en stelde hij dat de regering de plicht heeft de minderheden te respecteren.¹²¹

Ten slotte stelde Kooijmans dezelfde afwachtende houding voor ten opzichte van de nieuwe Italiaanse regering als in het Kamerantwoord aan Van Traa en Stemerding. Over de specifieke houding tegenover kabinetsleden van de Nationale Alliantie schreef de minister:

Er lijkt derhalve vooralsnog geen aanleiding te bestaan om in de contacten met leden van de Italiaanse regering terughoudendheid te betrachten. Wel is het zaak de uitlatingen en handelingen van de Italiaanse regering nauwgezet en kritisch te volgen en, indien daartoe reden bestaat, blijkt te geven van de Nederlandse verontrusting.¹²²

Het uiteindelijke antwoord van minister Kooijmans aan de Kamer, mede namens minister-president Lubbers, kwam overeen met de in de bijlage voorgestelde aan te nemen houding en met het eerder gegeven antwoord aan Van Traa en Stemerding. De Nationale Alliantie was op democratische wijze gekozen. Bovendien had Berlusconi duidelijk gemaakt dat zijn regering de beginselen van de mensenrechten en de Italiaanse grondwet respecteerde. ‘In dit licht ziet de Regering op dit moment geen aanleiding om de Italiaanse President <<bijzonder duidelijk>> te maken dat de Italiaanse regering trouw moet blijven aan de fundamentele waarden die aan de oprichting van de Europese Gemeenschap ten grondslag hebben gelegen.’¹²³ Wat betreft de vraag of de Nederlandse regering steun zou geven aan een nieuwe richtlijn tegen racisme en xenofobie, schoof de Regering de beslissing door naar de Europese Commissie.¹²⁴

Dat de nieuwe Italiaanse ministers van de AN voor weinig commotie hadden gezorgd bij de Nederlandse regering, werd opgemerkt door *Vrij Nederland*. In een artikel van Leonard Ornstein en Max van Weezel passeerden commentaren van de buitenlandwoordvoerders van de grotere Tweede Kamerpartijen de revue.

¹²¹ Brief van de minister (Van Mierlo) aan de Voorzitter en Leden van de Ministerraad, 25 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹²² Ibidem.

¹²³ *HTK* 1993-1994, Aanhangsel, 1099-1100.

¹²⁴ Ibidem.

Zo zou Van Traa (PvdA) graag “een signaal” naar Rome afgeven dat Nederland de komst van vijf ‘neofascistische’¹²⁵ ministers niet op prijs stelde.¹²⁶ Hij noemde Fini en Tremaglia “een paar heel gevaarlijke mannetjes”.¹²⁷ Binnen Europa moest Nederland het voortouw nemen en het gebeuren aan de kaart stellen, aldus Van Traa in *Vrij Nederland*. “Een gezamenlijke opstelling van de andere elf lidstaten tegenover de neofascistische ministers is op zijn plaats.”¹²⁸ Volgens hem en volgens Hedy d’Ancona, de PvdA-lijsttrekker voor de Europese verkiezingen en minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, mocht er geen ‘neofascistische’ eurocommissaris komen. ‘Zo iemand lust ik niet en lusten wij niet,’ zei d’Ancona in het tv-programma *Capitool*.¹²⁹ ‘Als er in januari een Commissie aantreedt met dhr. Lubbers en er bevindt zich in zijn gezelschap als één van de leden van die Commissie een Italiaanse neofascist, dan zal ik, dan zal mijn fractie ervoor stemmen om die hele Commissie inclusief dhr. Lubbers naar huis te sturen,’ dreigde ze onder luid applaus tijdens het Europese Lijsttrekkersdebat.¹³⁰

Namens het CDA waarschuwde Jaap de Hoop Scheffer in *Vrij Nederland* ‘voor het eerst van zijn leven een bevriende natie voor de laatste maal’.¹³¹ De ‘neofascistische’ ideologie noemde hij “abject” en “zorgwekkend”.¹³² Als hij deze lieden aanhoorde liepen “de rillingen over mijn rug”.¹³³ Nederland moest daarom volgens de CDA’er een zekere afstand bewaren tegenover de nieuwe ‘neofascistische’ ministers en het contact beperken tot een zakelijk niveau. “Geen diners bij kaarslicht in Rome, [...] Ze moeten maar voelen hoe er over ze gedacht wordt in Europa,” zei De Hoop Scheffer, maar “Je kunt neofascisten niet negeren. [...] Je moet hopen dat ze verzengen in hun eigen vuur, tot zelfverbranding overgaan.”¹³⁴ Een complete boycot had dus geen zin. Net als Van Traa stelde De Hoop Scheffer voor op Europees niveau een aanpak te formuleren. Hanja Maij-Weggen, CDA-lijsttrekker voor de Europese verkiezingen en minister van Verkeer en Waterstaat, wilde net als d’Ancona geen eurocommissarissen uit de AN. ‘Ik denk dat we er hier

¹²⁵ In het artikel van *Vrij Nederland* worden de betreffende vijf ministers van de AN ‘neofascistisch’ genoemd. Ik neem dit begrip hier over, omdat ik de informatie put uit het artikel. Omdat het echter een omstreden karakterisering is, plaats ik het tussen aanhalingstekens. Dit zal ik handhaven in de rest van deze thesis.

¹²⁶ Leonard Ornstein en Max van Weezel, ‘De Haagse politiek vindt dat Italië het zelf moet weten’, *Vrij Nederland* 21 mei 1994.

¹²⁷ Ornstein en Van Weezel, ‘De Haagse politiek’.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Hedy d’Ancona in *Het Capitool* (Nederlandse Omroep Stichting, NOS) 29 mei 1994.

¹³⁰ Hedy d’Ancona in *Het Europese Lijsttrekkersdebat* (NOS) 7 juni 1994.

¹³¹ Ornstein en Van Weezel, ‘De Haagse politiek’.

¹³² Ibidem.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Ibidem.

allemaal over eens zijn dat we dat een zeer slechte zaak vinden en dat een dergelijke Commissie voor ons niet acceptabel is. Zo'n Commissie wordt naar huis gestuurd met het briefje 'U mag allemaal terugkomen, behalve die Italiaan die niet deugt,' antwoordde zij d'Ancona tijdens het Lijsttrekkersdebat.¹³⁵ Het publiek applaudisseerde enthousiast.

Op de vraag of Nederland de ambassadeur moest terugroepen uit Rome, antwoordde De Hoop Scheffer: "Dat vind ik een weinig zinvolle bezigheid. Het klinkt in de Nederlandse krantenkoppen aardig, maar ik zie de relativiteit daarvan in. Want zo'n man moet op een gegeven moment ook weer terug. En het is veel lastiger terug te komen dan weg te gaan."¹³⁶ Ook de PvdA en de VVD waren tegen het opschorten van diplomatieke betrekkingen.¹³⁷

Frans Weisglas, buitenlandwoordvoerder van de VVD, noemde het aantreden van de 'neofascistische' ministers "waanzinnig".¹³⁸ Weisglas vond het een stel gevaarlijke politici die niet in een regering thuishoorde. De minister van Buitenlandse Zaken moest de Nederlandse bezorgdheid duidelijk maken. Commerciële gevolgen van eventuele Nederlandse opmerkingen waren echter uit den boze, volgens Weisglas. Een boycot van de Europese landbouwraad, vanwege de Italiaanse 'neofascistische' minister van Landbouw, zou slechts het Europese landbouwbeleid schade toebrengen.¹³⁹ Gijs de Vries, namens de VVD lijsttrekker voor de Europese verkiezingen, zou net als d'Ancona en Maij-Weggen weigeren in te stemmen met een 'neofascistische' eurocommissaris.¹⁴⁰

D66, bij monde van Doeke Eisma, maakte zich, in vergelijking met de andere grote partijen, minder druk:

'Het zijn gematigde leden van die partij die nu in de regering gaan zitten. Ze onderschrijven het democratisch proces. In andere landen zou je ze geen neofascisten noemen. Ze zijn heel gematigd in hun soort. Ze roepen niet: Mussolini is onze sterke man. Nee, Mussolini-aanhangers zijn het niet. Een van hun partijleden heeft wel zoiets geroepen, maar daarna gezegd dat hij zich van zijn uitspraken distantieerde. Het zijn geen *hardliners*. Als ze dat wel waren geweest, ja dan

¹³⁵ Hanja Maij-Weggen in *Het Europese Lijsttrekkersdebat* (NOS) 7 juni 1994.

¹³⁶ Ornstein en Van Weezel, 'De Haagse politiek'.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Gijs de Vries in *Het Europese Lijsttrekkersdebat* (NOS) 7 juni 1994.

zou ik zeggen: hé, hé, hé, daar kun je moeilijk mee werken. Dat ze in de regering komen is het gevolg van een democratisch proces.¹⁴¹

Een boycot was voor D66 onbespreekbaar. Met 'neofascisten' moest je in dialoog, aldus Eisma. Pas als ze zich niet aan het democratische proces hielden, moest men zich zorgen gaan maken. In een rechtsstaat mochten ook zij hun eigen ideeën hebben. Bovendien betrof het een binnenlandse aangelegenheid en had Nederland zich er niet mee te bemoeien.¹⁴²

Met haar officiële afwachtende standpunt lijkt de kous af voor de regering. In verdere documenten, ook in die van de ambassade, werd er lange tijd niet meer ingegaan op het politieke karakter van de AN. Pas op 31 januari 1995 besteedde de ambassade in een codebericht weer aandacht aan de AN naar aanleiding van haar officiële oprichtingscongres. De transformatie van de MSI naar de AN betekende volgens de ambassade 'de politieke doorbraak van rechts'.¹⁴³ Men was ervan overtuigd dat de neofascistische periode definitief was afgesloten en er een nieuwe rechtse partij was ontstaan: 'Dat er geen sprake is van een louter cosmetische verandering blijkt o.a. uit de aanvaarding van nieuwe statuten met expliciet democratische beginselen waaronder de veroordeling van anti-semitisme, rascisme en intolerantie alsmede uit het feit dat een kleine groep hardliners o.l.v. Pino Rauti zich afscheidt.'¹⁴⁴

Een omstreden leider: Silvio Berlusconi en zijn Forza Italia

Op 15 december 1993 werd Berlusconi voor het eerst genoemd in de codeberichten, althans in de context van zijn politieke ambities. Zijn steun voor Fini tijdens de burgemeestersverkiezingen in Rome zou Berlusconi tot leider van centrum-rechts hebben gemaakt. Opvallend is dat de ambassade al meteen notitie maakte van zijn twijfelachtige politieke motieven: 'Groot geworden o.a. dankzij de steun van de socialisten o.l.v. Craxi, zou zijn industrieel imperium er minder sterk voor staan en hoopt hij via de politiek zijn economische macht te behouden.'¹⁴⁵

De ambassade kon de opkomst van Berlusconi maar moeilijk duiden. Evenals de rest van Italië voorzag de ambassade in februari nog een overwinning van links, terwijl ze toegaf dat de

¹⁴¹ Ornstein en Van Weezel, 'De Haagse politiek'.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Codebericht 31 januari 1995, ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag (NL-MinBuZa), De binnenlandse politiek van Italië 1995-1996, deu / ara / 05198.

¹⁴⁴ Codebericht 31 januari 1995, NL-MinBuZa, deu / ara / 05198.

¹⁴⁵ Codebericht 15 december 1993, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

steun voor Berlusconi 'moeilijk in te schatten' was.¹⁴⁶ Toch beweerde men op 18 maart 1994 dat de aanhang van Berlusconi slonk:

Na de spectaculaire entree van de zakenman Berlusconi op het politieke toneel, gesteund door een uitgekende mediacampagne via de door hem beheerste televisiestations en dag- en weekbladen, lijkt zijn aantrekkingskracht op de kiezers nu enigszins te hebben ingeboet. Zijn imperium is in opspraak gekomen o.a. door smeergeldaffaires van zijn broer Paolo en andere medewerkers van de Fininvest groep. Als gevolg daarvan is hij in aanvaring gekomen met de Milanese onderzoeksrechters, die hij van politieke manoeuvres beschuldigt.

Daarbij wordt hij door zijn 'coalitiegenoot' Bossi steeds feller aangevallen nu 'Forza Italia' de hegemonie van de Liga in het noorden in gevaar brengt. Bossi profileert nadrukkelijk het eigen karakter van de Liga en weigert zich te laten opslokken door 'Forza Italia'. Hierbij gaat hij zelfs zover dat hij 'il cavaliere' niet geschikt zei te achten voor het premierschap.

Voorts is Berlusconi dezer dagen een conflict aangegaan met de machtige werkgeversorganisatie Confindustria, na zich laatdunkend te hebben uitgelaten over het vermogen van deze organisatie werkgelegenheid te scheppen. Tenslotte wordt zijn imago bedreigd door groeiende twijfel aan de werkelijke motieven van zijn politieke ambities. Het zou hem er vooral om te doen zijn zijn zakenimperium veilig te stellen dat in slechte financiële toestand verkeert. Bovendien zou hij met een eigen politieke machtsbasis het wegvallen van zijn vroegere politieke beschermheren (m.n. Craxi) kunnen compenseren.¹⁴⁷

Bezien vanuit de wetenschap dat Berlusconi's coalitie tien dagen later overtuigend de verkiezingen zou winnen, is bovenstaande analyse van de ambassade opvallend. In plaats van de woorden letterlijk te interpreteren, namelijk dat de *kiezers* Berlusconi steeds minder steunden, kan men zich afvragen in hoeverre het niet de stille hoop van de ambassade *zelf* was dat een omstreden figuur als Berlusconi niet aan de macht zou komen, en dan wel om dezelfde redenen als door de ambassade genoemd werden: Berlusconi's invloed op de media, het feit dat hij in verband kon worden gebracht met corruptie, zijn conflict met de rechterlijke macht, zijn dubieuze politieke motieven, de belangenverstremgeling met zijn zakenimperium, en de instabiele coalitie met de Lega Nord. In hoeverre hield de ambassade haar ogen gesloten voor wat voor de hand liggend was? Het is een gevaarlijke vraag. Hoewel ze met dat aantal geen

¹⁴⁶ Codebericht 7 februari 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁴⁷ Codebericht 18 maart 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

absolute meerderheid zouden veroveren, voorspelde een peiling op 11 maart 1994 295 zetels voor de rechtse partijen tegenover 242 voor de linkse coalitie (van de 630 te verdelen zetels).¹⁴⁸ Enkele dagen daarvoor (8 maart 1994) had de rechtse coalitie nog wel een virtuele meerderheid met 316-331 tegenover 220 zetels.¹⁴⁹ De peilingen leken dus inderdaad te wijzen op een daling van het virtuele zeteltal van de rechtse coalitie, maar halverwege maart was zij bij lange na niet afgeschreven. *Incertezza* (onzekerheid) over de verkiezingsuitslag overheerste.¹⁵⁰ Enerzijds kan het blindstaren van de ambassade daarom niet worden aangetoond, anderzijds is het vreemd dat de ambassade wel conclusies verbond aan die nietszeggende peilingen.

Toen de regering eenmaal was geïnstalleerd, ging de aandacht vooral uit naar de deelname van de AN. Wat betreft Forza Italia voorzag men een eurosceptische houding. De nieuwe Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken Antonio Martino van Forza Italia stond bekend als een criticus van de Europese integratie, in het bijzonder van het Verdrag van Maastricht: 'Of zulks zal leiden tot bijstelling van de traditionele pro-Europese houding van Italië is een vraag die niet alleen te uwent en in de andere Europese hoofdsteden met argusogen zal worden gevolgd maar ook binnen het nog altijd zeer Europa gezinde Italië.'¹⁵¹ Niet alleen de AN zorgde dus voor ongemak in het buitenland. In een codebericht over de regeringsverklaring van Berlusconi werd dan ook benadrukt dat de nieuwe premier voorstander was van Europese integratie, hoewel hij eveneens een herziening van het Verdrag van Maastricht voorstond.¹⁵² Italië was immers uit de EMU gezet. Volgens Berlusconi moest er daarom een reflectie plaatsvinden op de voorwaarden die aan de EMU ten grondslag lagen.

Dat ook Berlusconi's belangenverstremming tussen zijn privé- en publieke belangen reden tot zorg was voor de ambassade blijkt uit de vele opmerkingen hierover in de maanden gedurende het aan de macht zijn van Berlusconi. Op 24 mei 1994 schreef de ambassade over het aantreden van de nieuwe Italiaanse regering onder leiding van Berlusconi: 'Hij [Berlusconi] herhaalde dat er in Italië voldoende waarborgen bestonden tegen de mogelijkheid van belangenverstremming tussen zijn premierschap en zijn zakelijke belangen zonder overigens

¹⁴⁸ 'Alla Destra 295 seggi. Sondaggio Directa', *La Stampa* 11 maart 1994. Volgens het krantenbericht 'Istituti di statistica valide le previsioni,' *La Stampa* 30 maart 1994 zat onderzoeksbureau Directa van alle onderzoeksbureaus met zijn voorspellingen het dichtst bij de definitieve verkiezingsuitslag.

¹⁴⁹ Alberto Rapisarda, 'Fini: se vinciamo farò io il premier. Dopo il ritiro di Ciampi e Prodi', *La Stampa* 8 maart 1994.

¹⁵⁰ Beppe Minello en Giuseppe Sangiorgio, 'Quale governo dopo il voto. Domina l'incertezza a pochi giorni dall'apertura delle urne', *La Stampa* 23 maart 1994.

¹⁵¹ Codebericht 11 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁵² Codebericht 19 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

maar een poging te doen hiervoor overtuigende bewijzen aan te voeren.¹⁵³ In februari 1995, na de val van de regering, maakte de ambassade een vergelijking tussen Prodi en Berlusconi, waarin Berlusconi er maar karig vanaf kwam:

[...] Prodi die in vele opzichten Berlusconi's tegenpool is: wars van (uiterlijke) ijdelheid en persoonlijke rijkdom, ontspannen en improviserend en met de nodige kwinkslagen optredend. Evenals Berlusconi heeft hij met succes leiding gegeven aan een groot economisch concern, nl. het staatsbedrijf IRI dat op de nominatie staat geprivatiseerd te worden, zonder dat – dit in tegenstelling tot Berlusconi – hij daarbij persoonlijke zakelijke belangen had.¹⁵⁴

In verband hiermee was tevens Berlusconi's strijd met de rechterlijke macht belangrijk. Onderzoekers in Milaan van de operatie *Mani Pulite* onderzochten de mogelijke betrokkenheid van zijn zakenimperium Fininvest en diens medewerkers bij corruptie. Berlusconi verzette zich hiertegen en toonde hierbij weinig respect voor de trias politica, aldus de ambassade. Het ging zelfs ten koste van zijn aandacht voor de economische problemen van Italië en van de inlossing van zijn verkiezingsbeloften.¹⁵⁵

Hoe weinig begrip Berlusconi aan de dag legt voor staatsrechtelijke verhoudingen werd in een commentaar in de kwaliteitskrant *La Stampa* uit Turijn gisteren door de hoofdredacteur, de oud-diplomaat Sergio Romano fijntjes verwoord. Volgens Romano was het gebeurde in de villa van Berlusconi¹⁵⁶ geen incident de parcours, maar tekent het Berlusconi, die met een zorgelijke combinatie van argeloosheid en arrogantie er niet in slaagt een onderscheid te maken tussen zijn openbare functie en zijn functie als ondernemer. Als de combinatie politiek-bedrijfsleven al een zorgwekkende uitzondering vormt op beginselen van een goed functionerende democratie, een combinatie regering-bedrijf betekent een ontoelaatbare inbreuk op alle regels waarop de rechtsstaat is gestoeld, aldus Sergio Romano.¹⁵⁷

¹⁵³ Codebericht 24 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁵⁴ Codebericht 23 februari 1995, NL-MinBuZa, ddi / ara / 05198.

¹⁵⁵ Codebericht 3 augustus 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁵⁶ Berlusconi had een, aanvankelijk geheime, spoedbijeenkomst bijeengeroepen van de belangrijkste leiders van Fininvest naar aanleiding van nieuwe arrestaties van van corruptie verdachte Fininvest-medewerkers (onder andere de broer van Silvio Berlusconi, Paolo Berlusconi). Hierdoor wekte Berlusconi wederom de indruk geen afstand te kunnen doen van zijn zakelijke belangen.

¹⁵⁷ Codebericht 27 juli 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

Daarnaast Berlusconi's invloed op de media kwam regelmatig naar voren in de codeberichten van de ambassade. Op 10 juni 1994 maakte een bezorgde ambassade melding van de plannen van Berlusconi de staatsomroep RAI te hervormen, omdat de RAI volgens de Italiaanse premier niet dezelfde opvattingen hanteerde als de regering, terwijl die door een meerderheid van de bevolking was gekozen. Aan het einde van het codebericht citeerde men een (84-jarige) journalist die verwees naar de fascistische periode:

'Het zal Berlusconi wel lukken omdat het volk achter hem staat en niet achter ons. Wanneer het volk zich achter iemand schaart, zullen de mensen in de media zich uiteindelijk bij het volk voegen. Wij hebben deze zaken reeds meegemaakt tijdens het ochtendgloren van ons leven, maar wij hebben nooit gedacht dat wij dit weer zouden meemaken tijdens de zonsondergang. Maar het ziet er naar uit dat het zo gebeurt.'¹⁵⁸

Ook op het ministerie waren ze verontrust over dit bericht. 'Dit klinkt niet best' staat er handgeschreven bij de opmerking dat Berlusconi het 'een anomalie' noemde 'dat in een democratische staat een publieke omroep niet de opvattingen reflecteert van de meerderheid die de huidige regering heeft gekozen' en er 'een RAI-probleem' bestond 'dat spoedig door de regering zal worden aangepakt.'¹⁵⁹ Afdeling DEU/WM vroeg zich af of de vrije media in het geding waren toen de ambassade berichtte dat medestanders van Berlusconi 'betogen dat de RAI gedomineerd wordt door linkse journalisten die openlijk stelling nemen tegen de regeringsmeerderheid.'¹⁶⁰ In de Eerste Kamer werden er eveneens terloops opmerkingen over gemaakt. In een discussie over een wijziging van de Mediawet vroeg Kamerlid Wim de Boer (GroenLinks) zich af: 'Als in een oude democratie – hoe verrot en bouwvallig ook – als EG-genoot Italië een mediagigant binnen drie maanden met veel geld en spektakel via zijn TV-stations van niets het primaat in de politiek kan kopen, moeten wij ons dan geen zorgen maken over het democratisch gehalte?'¹⁶¹

Op (Europees) partijniveau wist Berlusconi vooral de christen-democratische partijen te beroeren. Het CDA was er absoluut op tegen dat Forza Europa, de partij van Berlusconi op

¹⁵⁸ Codebericht 10 juni 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ *Handelingen Eerste Kamer (HEK) 1993-1994*, 28-1535.

Europees niveau, opgenomen zou worden in de christen-democratische Europese Volkspartij (EVP). 'Het verzet van het CDA en andere EVP-partijen leidde ertoe dat toetreding op dat moment niet serieus aan de orde kwam,' schrijft historicus Alexander van Kessel.¹⁶² Vooral CDA-lijsttrekker Maij-Weggen was tegen Berlusconi, omdat deze ministers van de voormalig neofascistische partij in zijn kabinet had opgenomen.¹⁶³

De relschopper: Umberto Bossi en de Lega Nord

Over het beeld van de Lega Nord dat in de codeberichten naar voren komt, kan men kort zijn. Bossi, leider van de Lega Nord, was een lastpak en een relschopper en was 'wispelturig', 'onberekenbaar', 'provocerend' en bruut.¹⁶⁴ Dit komt het duidelijkst naar voren in de opmerking op 7 april 1994 dat Bossi 'volgens een krantenonderzoek sedert de verkiezingen 43 keer zijn mening heeft herzien'.¹⁶⁵ Illustratief is ook de wijze waarop Bossi onderhandelde over een nieuwe regering:

Zag het er na de verkiezingsuitslag naar uit dat op korte termijn een nieuwe regering kon worden gevormd, deze hoop is nog voor het paasweekeinde vervlogen. [...]

In de avond van donderdag 31 maart gaf de Liga een kort persbericht uit, waarin verklaard werd dat Bossi zich had bedacht en op grond van de zetels in de Kamer als grootste partij het premierschap opeiste. Deze nieuwe opstelling van Bossi zou tijdens een ontmoeting met Berlusconi op vrijdag 1 april nader worden besproken. Op de bijeenkomst in het huis van Berlusconi, even buiten Milaan, kwam Bossi echter niet opdagen, met mededeling dat hij i.v.m. het paasweekeinde naar de bergen was vertrokken. [...]

Paaszaterdag liet Bossi weer andere geluiden horen: Berlusconi als premier was nu voor hem totaal onaanvaardbaar en gezien zijn beheersing van de media een gevaar voor de democratie in Italië. Forza Italia bestond eigenlijk niet als partij. Het succes bij de verkiezingen was uitsluitend aan de media te danken. Ook tegen Fini haalde Bossi fel uit, waarop deze reageerde dat Bossi zich onredelijk en wispelturig opstelde en zich moest neerleggen bij de verkiezingsuitslag. [...]

¹⁶² Alexander van Kessel, *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003) 352.

¹⁶³ 'Maij: niet samen met Forza Italia', *Algemeen Dagblad* 30 mei 1994.

¹⁶⁴ Codeberichten 15 september 1994, 30 september 1993, en 22 december 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁶⁵ Codebericht 7 april 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

Van de politieke duidelijkheid die de verkiezingsuitslag leek te hebben geschapen is nog bitter weinig overgebleven. Of op 6 april de drie overwinnaars van de verkiezingen tot een regeerakkoord kunnen komen is nog maar zeer de vraag en hangt in belangrijke mate af van Bossi.¹⁶⁶

Gedurende de regeringsperiode legde de ambassade een groot deel van de schuld voor de instabiliteit bij Bossi: 'Te veel werd de regeringscoalitie in beslag genomen door interne spanningen, met een publicitaire hoofdrol voor de leider van de Liga Noord, Bossi.'¹⁶⁷ De val van de regering in december 1994 werd daarentegen op vrij neutrale toon besproken. De analyse van de ambassade legde één van de oorzaken van de val bij het optreden van Bossi, maar zij deed dit niet op beschuldigende toon:

Om politiek te overleven bleef de populist Bossi weinig anders over dan te kiezen tussen twee kwaden: of doorgaan met de huidige coalitie met het gevaar te worden opgeslokt door Forza Italia of aansturen op een breuk in de hoop dat Berlusconi van het politieke toneel zal verdwijnen doch op het gevaar af van revolte binnen zijn eigen partij.¹⁶⁸

Ook de enorme programmatische verschillen met de AN – zij propageerde immers nationale eenheid, terwijl de Lega Nord federalistische plannen had – hadden, volgens de analyse van de ambassade, bijgedragen aan de val van de regering.

Het feit dat de Lega Nord zich sterk maakte voor federalisering van Italië werd regelmatig genoemd, maar de ambassade leek zich hier niet bijzonder druk om te maken. Wel maakte zij melding van binnen- en buitenlandse scepsis over deze 'federalistische c.q. separatistische opvattingen' van de Lega Nord en over het feit dat zij sleutelposities had veroverd om die federalisering te kunnen doorvoeren.¹⁶⁹ Een reden voor de beperkte beroering zou kunnen zijn dat de ambassade een federalisering van Italië onder leiding van de Lega Nord in de toekomst niet snel zag gebeuren. 'Deze plannen – hoe weinig realistisch in Italië dan ook – spelen in de interne politieke discussie niettemin een belangrijke rol,' schreef de ambassade.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Codebericht 5 april 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁶⁷ Codebericht 15 september 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁶⁸ Codebericht 22 december 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁶⁹ Codebericht 11 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁷⁰ Codebericht 10 november 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

Conclusie

Het aantreden van dit kabinet wordt zowel in binnen- als in buitenland met grote scepsis gezien. Ten eerste de politieke onervarenheid van Berlusconi en diens immense zakelijke belangen waarvan hij als premier nog steeds geen enkele afstand heeft genomen. Ten tweede de deelname van de Nationale Alliantie/MSI binnen welke partij nog immer neo-fascistische tendensen aanwezig zijn en door wiens leider Fini onaanvaardbare uitspraken worden gedaan ("Mussolini: de grootste staatsman van deze eeuw"). Ten derde de deelname van de Liga Noord die haar federalistische c.q. separatistische opvattingen niet onder stoelen of banken steekt en met het vice-premierschap gecombineerd met binnenlandse zaken (Roberto Maroni), institutionele hervormingen (Francesco Speroni), communautaire zaken (Domenico Comino), begroting (Giancarlo Pagliarini) en industrie (Vito Gnutti), cruciale ministerszetels bekleedt waarmee zij deze opvattingen nader gestalte zou kunnen geven.¹⁷¹

Voorgaand citaat is een goede samenvatting van de beschouwingen van de Nederlandse ambassade te Rome en het ministerie van Buitenlandse Zaken. In hoeverre de volgorde van de genoemde kritiekpunten iets zegt over de visie van de ambassade, is speculatief. Mijns inziens kan echter wel geconcludeerd worden dat de federalistische opvattingen van de Lega Nord minder belangrijk waren voor de ambassade dan de controverses rondom Berlusconi en de AN. In het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken valt namelijk op dat de standpunten over Berlusconi en over de AN in de loop der tijd lijken te veranderen, terwijl die over de Lega Nord nagenoeg gelijk blijven. De AN werd als voormalig neofascistische partij eerst als het grote gevaar gezien, maar later steeds meer geaccepteerd als normale rechtse partij. Tegenover Berlusconi en zijn Forza Italia werd de ambassade juist steeds argwanender. De visie van de ambassade op de Lega Nord was stabiel, vermoedelijk omdat de Lega Nord al een aantal jaren bestond, waardoor de ambassade een mening had kunnen vormen over die partij en aan die mening vast kon houden. Waarschijnlijk had de ambassade geen hoge dunk van de federalistische plannen van de Lega Nord, omdat ze al in de jaren daarvoor meende te hebben kunnen zien dat er van deze plannen in de nabije toekomst weinig terecht zou komen. Daarentegen waren Forza Italia en, in zekere zin, ook de AN nieuwe partijen. De gebeurtenissen van 1994 bepaalden dan ook mede de mening van de ambassade over deze nieuwelingen.

¹⁷¹ Codebericht 11 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

Naast bovenstaande analyse is één van de belangrijkste conclusies dat de aandacht verschuift van de AN naar Berlusconi en Bossi. In eerste instantie richtte de verontrusting zich op de dubieuze AN. Dat de AN voortkwam uit de neofascistische MSI, droeg niet bepaald bij aan het vertrouwen dat de partij uitstraalde in binnen- en buitenland. In Nederland leidde de deelname van de AN onder andere tot Kamervragen die vroegen om een reactie van de Nederlandse regering.

Toen die regering daarover eenmaal haar standpunt had ingenomen, leek de discussie over het karakter van de AN aan belang te verliezen. In plaats daarvan vond er een omslag plaats en ging de aandacht steeds meer uit naar Berlusconi en Bossi. Het lijkt zelfs mogelijk een precies omslagpunt aan te wijzen, namelijk het codebericht van 10 juni 1994 met het onderwerp 'Berlusconi attaqueert de RAI'.¹⁷² Dit geldt met name voor het departement in Den Haag, omdat de ambassade daarvoor al regelmatig aandacht besteedde aan bijvoorbeeld Berlusconi's twijfelachtige politieke motieven. Was men eerst nog in de ban van de Kamervragen over en andere buitenlandse reacties op de deelname van de AN, vanaf juni lijkt de overheersende positie van Berlusconi in de media en diens pogingen deze te behouden en te versterken voor ongemak te zorgen bij het ministerie. Een verontruste medewerker van DEU/WM vroeg zich af in hoeverre er nog sprake was van vrije media en vond het allemaal 'niet best' klinken.¹⁷³ In lijn daarmee richtten de daaropvolgende codeberichten zich niet of nauwelijks meer op de AN en in toenemende mate op de controverses rondom Berlusconi en de ruzies met Bossi die daaruit volgden. Een verklaring voor deze verschuiving zou kunnen zijn dat de AN zich als een normale rechtse partij bleek te gedragen, waardoor alle redenen tot ongerustheid ongegrond bleken te zijn. In plaats daarvan bleken de dubieuze praktijken van Berlusconi en de aanvallen van Bossi hierop gevaarlijker te zijn voor de stabiliteit van de regering.

Ten derde was alleen de discussie over de AN blijkbaar belangrijk genoeg om in de ministerraad en de Tweede Kamer te worden besproken. De Nederlandse regering nam toen een afwachtende, terughoudende positie in ten opzichte van de Italiaanse regering, waarna het onderwerp niet meer ter sprake kwam. Stevige uitspraken door Nederlandse regeringsleiders, vergelijkbaar met de uitlatingen van Mitterrand, kwamen alleen van minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur d'Ancona en van minister van Verkeer en Waterstaat Maij-Weggen, maar zij deden dat in hun hoedanigheid van lijsttrekker voor de Europese verkiezingen voor

¹⁷² Codebericht 10 juni 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

¹⁷³ Ibidem.

respectievelijk de PvdA en het CDA. Minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans zei er niks over, terwijl hij nog wel geroemd werd om zijn inzet voor de mensenrechten.¹⁷⁴

Wat betreft de reactie van de Nederlandse regering is het opmerkelijk dat er een verschil te bespeuren is met de informatie die de ambassade leverde. Terwijl de ambassade sceptisch was over de daadwerkelijke transformatie van de AN, was de regering neutraal en afwachtend. Er zijn verschillende verklaringen voor de discrepantie te geven. Eén daarvan is wellicht dat de regering haar relaties met Italië niet op het spel wilde zetten door in een openbare verklaring Italië af te vallen. Zij had immers ook gezien dat hun kritiek andere landen op een officieel protest was komen te staan. De codeberichten daarentegen waren geheim, waardoor eventuele negatieve opmerkingen over de nieuwe Italiaanse regering geen schade konden berokkenen aan de relatie met Italië.

Die relatie was belangrijk in verband met Lubbers' kandidatuur voor het voorzitterschap van de Europese Commissie. De Nederlandse regering wilde Berlusconi's steun daarvoor niet in gevaar brengen door kritisch te zijn over de nieuwe Italiaanse regering. Al in 1994 werd dit gesuggereerd door *Vrij Nederland*. Tijdens een algemeen overleg tussen de Algemene Commissie voor EU-zaken, de vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Piet Dankert werd gevraagd naar het waarheidsgehalte ervan. Dankert maakte 'ernstig bezwaar' tegen die suggestie en ontkende dus ieder verband.¹⁷⁵ Kooijmans zegt echter nu dat er wel degelijk een link tussen Lubbers' kandidatuur en de Nederlandse reactie op Berlusconi I bestond¹⁷⁶: 'temeer daar op dat moment de campagne voor de kandidatuur-

¹⁷⁴ Peter Baehr, 'Pleitbezorger voor de mensenrechten. Pieter Hendrik Kooijmans (1993-1994)', Duco Hellema, Bert Zeeman en Bert van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw. Vijfde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999) 287.

¹⁷⁵ Ornstein en Van Weezel, 'De Haagse politiek'; *HTK* 1993-1994, 21 501-01 en 21 501-02, nr 73.

¹⁷⁶ Een aantal politieke figuren die destijds een rol speelden in de discussie over Berlusconi I, is gevraagd hun licht te laten schijnen over een aantal kwesties met betrekking tot dit onderzoek. Minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken (vanaf 1994) Michiel Patijn, PvdA-lijsttrekker voor de Europese verkiezingen d'Ancona en buitenlandwoordvoerders Weisglas (VVD) en Eisma (D66) zijn hiervoor aangeschreven. Hedy d'Ancona is gevraagd in de plaats van PvdA-buitenlandwoordvoerder Maarten van Traa, die in 1997 overleed, en Michiel Patijn in de plaats van minister van Buitenlandse Zaken (vanaf 1994) Hans van Mierlo, die in maart van dit jaar overleed. Ook aan de toenmalige CDA-buitenlandwoordvoerder Jaap de Hoop Scheffer zijn de vragen voorgelegd, maar hij heeft helaas niet gereageerd. In bijlage 1 Interviews is te vinden welke vragen hen zijn gesteld en zijn de volledige antwoorden opgenomen.

Lubbers voor het voorzitterschap van de Europese Commissie op zijn hoogtepunt was; het getuigt dan niet van wijsheid om regeringen van andere lid-staten te froisseren.’

Een andere belangrijke verklaring is dat het kabinet, in verband met de Tweede Kamerverkiezingen, demissionair was en hierdoor per definitie minder speelruimte had om te reageren op (inter)nationale gebeurtenissen. ‘Het lag dus niet voor de hand dat de demissionaire regering zeer uitgesproken standpunten in zou nemen; een neutrale, afwachtende houding lijkt m.b.t. tot een mede-lidstaat van de EU dan meer gepast,’ aldus Kooijmans nu. De verkiezingen betekenden bovendien dat er meer rekening gehouden moest worden met Janmaat die de stijgende populariteit van extreemrechts zou kunnen verzilveren in Kamerzetels.

Het stond parlement echter wel vrij kritiek te leveren. In de pers lieten de buitenlandwoordvoerders van de PvdA, het CDA en de VVD zich negatief uit over de zogenaamde ‘neofascistische’ ministers in het Italiaanse kabinet. Daarentegen stond D66, die zich niet zo druk leek te maken, dichterbij het regeringsstandpunt. In het verkiezingstumult blijken zelfs demissionaire ministers hun zegje te mogen doen. Weisglas en Eisma, na hierom gevraagd te zijn, herinneren zich anno 2010 echter niets meer van deze episode uit de Nederlands-Italiaanse betrekkingen, waaruit valt op te maken dat zij destijds weinig waarde hechtten aan hun opmerkingen.

Of de opvattingen van de ambassade, het ministerie, de regering en de politieke partijen van invloed waren op de relatie met Italië, is de vraag. De Landbouwwraad in Rome sprak in november 1994 van ‘onze, het afgelopen jaar nogal onder druk gestaan hebbende verhouding met Italië’.¹⁷⁷ Van een ernstig verstoorde relatie met Italië lijkt op basis van de hier gebruikte bronnen geen sprake. Om hier toch enigszins een beeld van te krijgen is de vraag voorgelegd aan een aantal politieke figuren die daar destijds mogelijk mee te maken hadden: minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken (vanaf 1994) Michiel Patijn, PvdA-lijsttrekker voor de Europese verkiezingen d’Ancona en buitenlandwoordvoerders Weisglas (VVD) en Eisma (D66). Voor zover zij het zich nog kunnen herinneren antwoorden zij ontkennend op de vraag of de Nederlandse reactie gevolgen had voor de bilaterale betrekkingen met Italië. ‘Van enige verkoeling in de Nederlands-Italiaanse betrekkingen

¹⁷⁷ Telefax van de Landbouwwraad Rome aan het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij n.a.v. overstromingen in Noord-Italië 10 november 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

herinner ik mij niets,' schrijft Kooijmans. Het lijkt Patijn onwaarschijnlijk 'dat in Rome behoefte bestond om tegen deze achtergrond [de Tweede Kamerverkiezingen van 1994] en in de nadagen van het politieke tijdperk-Lubbers symboolpolitiek te gaan toepassen op wat heet de "bilaterale betrekkingen" (formeel protesteren tegen parlementair debat? Terugroepen van de ambassadeur?). Formele economische maatregelen lijken mij uitgesloten vanwege geldend Europees recht.' Op basis van die antwoorden kan geconcludeerd worden dat de Nederlandse respons geen invloed had op de betrekkingen met Italië.

5. DE INTERNATIONALE REACTIE OP BERLUSCONI I

‘J’éviterai le mot “contaminer”. Mais c’est un modèle que d’autres essaieront d’imiter. Il y a là un risque d’altération grave pour la démocratie. Le moment est venu de dire “Attention, danger!”.’¹⁷⁸ In een gezamenlijk interview met het Franse *Le Nouvel Observateur*, het Britse *The Independent*, het Duitse *Süddeutsche Zeitung*, het Spaanse *El País* en het Italiaanse *La Repubblica* waarschuwt François Mitterrand voor ‘het Italiaanse model’. Blijkens het vraaggesprek was de Franse president ongerust over de Italiaanse gang van zaken. Hij had kritiek op het media-imperium van Berlusconi en de inzet daarvan tijdens de verkiezingen.

Le peuple italien s’est prononcé dans des conditions démocratiques. Encore faut-il que les moyens d’information des citoyens soient égaux et justes pour tous. C’est là que le bât peut blesser. [...] Ce que je sais, c’est que, quand on possède les plus importants moyens d’information, on a des chances d’impressionner, au moins provisoirement, l’opinion, et donc de l’emporter dans des conditions équivoques.¹⁷⁹

Mitterrand was niet de enige buitenlandse leider die de nieuwe Italiaanse regering bekritiseerde. Ook de Duitse bondskanselier Kohl was maar wat blij dat een bliksemcarrière als die van Berlusconi onmogelijk was in Duitsland. Politici in Israël, de Verenigde Staten, België en Griekenland deden eveneens hun zegje. Sommige staten, zoals Noorwegen, verbonden consequenties aan hun kritiek. Noorse ministers weigerden bewindslieden van de Alleanza Nazionale te ontmoeten vanwege hun vermeende neofascistische politieke kleuren.¹⁸⁰

Begin mei waren de onderhandelingen tussen de verschillende Italiaanse partijen nog in volle gang, dus onthielden de landen zich van commentaar. Pas eind mei, toen Berlusconi’s kabinet was geïnstalleerd, groeide de buitenlandse kritiek exponentieel. Net als bij de Nederlandse overheid concentreerde de internationale aandacht zich in het begin vooral – maar, zoals blijkt uit bovenstaande uitspraken van Mitterrand, niet alleen – op de regeringsdeelname van de AN. De meeste landen waren volgens hun officiële verklaringen neutraal, maar individuele politici namen wel een positie in. Om de Nederlandse reactie beter te

¹⁷⁸ Jean Daniel en Josette Alia, ‘Un entretien avec le président de la République. Notre fin de siècle par François Mitterrand’, *Le Nouvel Observateur* 26 mei 1994.

¹⁷⁹ Daniel en Alia, ‘Un entretien’.

¹⁸⁰ Ad Vaessen, ‘Koele ontvangst voor Berlusconi in Bonn’, *Algemeen Dagblad* 15 juni 1994; ‘Noorse ministers mijden neo-fascisten’, *Algemeen Dagblad* 14 mei 1994.

kunnen duiden gaat dit hoofdstuk, op basis van nieuwsberichten, parlementaire verslagen en secundaire literatuur, in op zowel de officiële als de officieuze internationale reacties op de komst van kabinet-Berlusconi I.

Het Europese onbehagen

‘The European Parliament insists that the Member States of the EU make it quite clear to the President of the Italian Republic that his government must remain faithful to the fundamental values underlying the creation of the European Community.’¹⁸¹ Met één stem verschil werd deze motie, ingediend door de socialistische fractie, op 4 mei 1994 aangenomen door het Europees Parlement.¹⁸² Jean Pierre Cot, leider van de Partij van de Europese Sociaaldemocraten (PES), vond dit het minste wat het Parlement kon doen. “Als we niet eens het recht hebben te verklaren dat de aanwezigheid van fascistische ministers bedreigend is, zijn we kort van memorie”.¹⁸³ Hij reageerde hiermee op de golf van kritiek die de motie veroorzaakte. Zelfs de voorzitter van het Europees Parlement, Egon Klepsch, was er onaangenaam door verrast. “Als ik de tekst van de resolutie had gekend, had ik niet toegestaan dat er over gestemd werd.”¹⁸⁴ In Italië zei de Italiaanse president Scalfaro furieus dat ‘de trouw van Italië aan de waarden en principes die aan de basis van de Europese grondwet liggen’ niet ter discussie stond.¹⁸⁵

Desondanks was er onbehagen in Europa, en niet alleen over de ‘neofascistische’ aanwezigheid. Ook de standpunten van Berlusconi’s kabinet over Europese integratie hielden de Europese gemoederen bezig, ondanks de verklaring van de Italiaanse minister voor Buitenlandse Zaken Martino aan de voorzitter van de Europese Commissie Jacques Delors dat er “aan de Europese gezindheid van Italië niets is veranderd”. Dezelfde minister had namelijk gezegd dat “dat niet betekent dat er niets verandert”. Volgens de Nederlandse ambassade te Rome zou de Italiaanse houding ten opzichte van Europa ‘te uwent en in de andere Europese hoofdsteden met argusogen [...] worden gevolgd’.¹⁸⁶ De Franse Europarlementariër Maurice Duverger vond

¹⁸¹ *Preparation for Corfu European Council* B3-0498, B3-0500 en B3-0510/94, CARDOC, No C 205/155.

¹⁸² Opmerkelijk genoeg spraken Nederlandse kranten van 139 tegen 138 stemmen, terwijl Italiaanse media 189 tegen 188 stemmen telden.

¹⁸³ ‘Italië laat zich door Euro’s geen lesje leren’, *NRC Handelsblad* 6 mei 1994.

¹⁸⁴ ‘Italië laat zich door Euro’s geen lesje leren’.

¹⁸⁵ “La fedeltà dell'Italia ai valori ed ai principi che sono alla base della Costituzione dell'Europa è storia limpida ed indiscussa.” ‘L'Europa: "No a ministri fascisti". Governo, altolà di Bossi a Berlusconi sul Viminale. Il Cavaliere: io vado avanti’, *La Stampa* 5 mei 1994.

¹⁸⁶ Codebericht 11 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / ara / 01874.

dat ‘het rechtse Italiaanse gevaar’ in de eerste plaats bestond uit het thatcherisme.¹⁸⁷ De lidstaten waren eveneens bang, niet onterecht, dat Italië opnieuw territoriale aanspraken zou maken op Sloveense gebieden rond het Italiaanse Trieste.¹⁸⁸

Delors, voorzitter van de Europese Commissie, hield zich lange tijd op de vlakte, maar na de uitspraak van Fini dat met de geallieerde landing op Normandië in de Tweede Wereldoorlog Europa haar culturele identiteit verloren had, was ook hij woedend. “Le rejet de l’autre, de celui qui ne pense pas comme vous, celui qui n’a pas la même religion, pas la même couleur que vous,” was voor Delors onacceptabel.¹⁸⁹ “C’est ça, la nouvelle bête hideuse qui menace l’Europe. Elle est à l’œuvre dans l’ex-Yougoslavie, mais elle est déjà à l’œuvre sous des formules de contamination dans l’Europe de l’Ouest.”¹⁹⁰ Delors wees daarnaast op de uitlatingen van Fini dat fascisme tot 1938 niet per se negatief was. Het kwam op Delors over alsof vrijheid voor Fini geen essentiële waarde was. Delors riep op tot extra waakzaamheid.¹⁹¹

Ten slotte was er op Europees niveau ophef over de deelname van de AN aan de Europese verkiezingen en over de vraag in welke Europese fractie de Italiaanse regeringspartijen zouden moeten worden opgenomen. De Duitse oppositiepartij Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) was tegen toetreding van Forza Europa tot de christen-democratische EVP omdat de EVP dan impliciet neofascisten zou steunen. Cot dreigde namens de PES beroep aan te tekenen tegen eventuele deelname van de AN aan de Europese verkiezingen. De Deense minister-president Poul Nyrup Rasmussen verklaarde dat zijn partij Socialdemokraterne de verkiezing van een ‘neofascistische’ eurocommissaris niet zou accepteren.¹⁹²

‘Faisons confiance aux Italiens’

Duitsland, Rusland, Frankrijk, Groot-Brittannië, Spanje en België stelden in hun officiële regeringsverklaringen dat de AN-ministers democratisch gekozen zijn en dus als zodanig behandeld moeten worden. “Ons beleid ten opzichte van Italië verandert pas als de regering

¹⁸⁷ Wim Brummelman, ‘EU zwijgt niet langer over Italië’, *NRC Handelsblad* 31 mei 1994.

¹⁸⁸ ‘Eerste aanvaring van Italië met EU’, *het Parool* 25 mei 1994.

¹⁸⁹ ‘Jacques Delors s’en prend aux déclarations du chef de l’Alliance nationale italienne (neo-fasciste) M. Fini’, *Agence France Presse* 5 juni 1994.

¹⁹⁰ ‘Jacques Delors s’en prend’.

¹⁹¹ ‘Delors haalt fel uit naar Italiaanse neo-fascisten’, *Algemeen Nederlands Persbureau* 6 juni 1994.

¹⁹² ‘Berlusconi wil steun Kohl bij bezoek Bonn’, *NRC Handelsblad* 16 juni 1994; Andrew Marshall, ‘Neo-fascists: socialist fury mounts against Italy’s far right. Campaign launched to keep them out of important posts in Parliament and to boycott Italian products’, *The Independent* (London) 1 juni 1994; Annie Thomas, ‘Berlusconi veut faire oublier ses ministres neo-fascistes’, *Agence France Presse* 6 juni 1994.

ervan aanleiding geeft door middel van incidenten,” zei de woordvoerder van de Duitse minister van Buitenlandse Zaken Klaus Kinkel bijna plichtmatig.¹⁹³ De Duitse regering zou een “business as usual” houding aannemen.¹⁹⁴

Echter, dezelfde Duitse minister Kinkel noemde de rechtse overwinning later verontrustend. Bondskanselier Kohl was bovendien bang voor navolging in eigen land. Mocht het zover komen, dan “moet dit met alle kracht worden bestreden”.¹⁹⁵ Kohl’s vrees werd ingegeven door de opkomst van de extreemrechtse partij Republikaner in Duitsland. Diezelfde angst was voor de Duitse ambassade in Rome reden om officiële contacten met de AN vooralsnog te vermijden en voor Kohl om de toetreding van Forza Italia tot de EVP in afwachting van de Bondsdagverkiezingen in november 1994 niet openlijk te steunen noch zich ertegen te verzetten. Dit laatste tot ongenoegen van het Nederlandse CDA.¹⁹⁶ Het bezoek van Berlusconi aan Duitsland in juni 1994, diens eerste buitenlandse optreden als premier, kon er nog vanaf, maar volgens Europarlementariër Klaus Haensch (SPD) mocht het de Italiaan geen kans geven zijn aanzien te vergroten.¹⁹⁷

Dat bezoek ging van Duitse zijde dan ook niet van harte. Slechts drie uur was Berlusconi in Duitsland, terwijl bijvoorbeeld de Spaanse premier Felipe Gonzalez anderhalve dag in Duitsland verbleef. Gonzalez kon zich bovendien verheugen op een staatsontvangst met militair eerbetoon, terwijl Berlusconi’s komst bij wijze van spreken stilletjes werd weggemoffeld. Om Berlusconi een confrontatie met kritische Duitse journalisten te besparen werd er geen persconferentie gegeven, alleen aan Italiaanse verslaggevers in de ambassade. Kohl zweeg over de AN.¹⁹⁸

De Franse president Mitterrand had, zoals blijkt uit de citaten aan het begin van dit hoofdstuk, vooral kritiek op de wijze waarop Berlusconi zijn mediamacht had ingezet bij de

¹⁹³ Carl Houtkamp, ‘Europa ligt nog niet wakker van neo-fascisme in Italië’, *Algemeen Dagblad* 7 mei 1994.

¹⁹⁴ Codebericht van de ambassade te Bonn 18 mei 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / 2000 / 00552.

¹⁹⁵ Vaessen, ‘Koele ontvangst voor Berlusconi in Bonn’.

¹⁹⁶ Zie pagina 45-46.

¹⁹⁷ Sznajder, ‘Italy’s right-wing government’, 98; ‘Mitterrand: Berlusconi è temibile. Replica di Palazzo Chigi: “è un’ingerenza negli affari interni del nostro paese”’, *La Stampa*, 26 mei 1994; Ben van der Velden, ‘Christelijk erfgoed verliest terrein bij Europese Volkspartij’, *NRC Handelsblad* 24 juni 1994; ‘Berlusconi krijgt koel welkom in Duitsland’, *het Parool* 16 juni 1994.

¹⁹⁸ Vaessen, ‘Koele ontvangst voor Berlusconi in Bonn’; ‘Berlusconi krijgt koel welkom in Duitsland’; ‘Berlusconi welkom in Bonn, maar geen steun’, *NRC Handelsblad* 17 juni 1994.

verkiezingen en betreude de aanwezigheid van de AN in de regering.¹⁹⁹ Toch gaf hij haar het voordeel van de twijfel.

Mais je serais étonné que les partis appelés [Alleanza Nazionale] à gouverner le fissent sans modifier considérablement leur appareil idéologique. Bien que les Italiens aient donné beaucoup de suffrages au parti néofasciste, représenté au gouvernement de M. Berlusconi, ce parti est loin d'être majoritaire. Naturellement, s'il devait un jour dominer la politique italienne, tout serait à revoir. Faisons confiance aux Italiens.²⁰⁰

Een andere kritische noot werd gekraakt door de Belgische vice-premier en minister van Telecommunicatie Elio di Rupo. Tijdens een Europese ministerraad waarschuwde hij zijn collega's neofascisme niet "als iets gewoons te beschouwen".²⁰¹ Hij betreude dat voor het eerst in de geschiedenis van de Europese Unie een partij die voortkwam uit 'het erfgoed van de fascistische dictatuur uit de jaren dertig en veertig' afgevaardigden stuurde naar de Europese instellingen.²⁰² Hij wees de aanwezigen op de Europese grondbeginselen van vrijheid, democratie en verdraagzaamheid, en weigerde pertinent zijn Italiaanse ambtgenoot Giuseppe Tatarella, die lid was van de AN, de hand te schudden. Al eerder had Di Rupo, zelf van Italiaanse afkomst, de kwestie aan de orde gesteld in het Belgische parlement. Met premier Jean-Luc Dehaene werd toen afgesproken dat iedere minister voor zichzelf moest beslissen of hij of zij bilaterale contacten met de Italiaanse collega's wilde aangaan op voorwaarde dat het Europees overleg niet gehinderd werd.²⁰³

Di Rupo was niet de enige die de Italianen schoffeerde door te weigeren ze een hand te geven. De Griekse minister voor Europese Zaken Pangalos heette alle deelnemers aan de Europese topconferentie in Corfu op 24 en 25 juni 1994 welkom met een handdruk en een praatje. Hij deed echter een stapje opzij op het moment dat Berlusconi arriveerde die vervolgens werd opgevangen door de Griekse premier Andreas Papandreou. De Grieken verklaarden achteraf dat er geen opzet in het spel was en er daarom niets achter gezocht moest

¹⁹⁹ 'President Italië eist loyaliteit regering', *het Parool* 11 mei 1994.

²⁰⁰ Daniel en Alia, 'Un entretien'.

²⁰¹ Brummelman, 'EU zwijgt niet langer over Italië'.

²⁰² Ibidem.

²⁰³ Ibidem.

worden. Toch had de Griekse premier de aanwezigheid van de AN in de Italiaanse regering eerder afgekeurd en de opleving van het fascisme “alarmerend voor heel Europa” genoemd.²⁰⁴

Ook Israël, bij monde van onderminister van Buitenlandse Zaken Jossi Beilin, noemde de Italiaanse situatie alarmerend en “zeer problematisch”.²⁰⁵ Volgens Beilin kon Israël dit niet zomaar laten gebeuren “zonder een wijziging in ons beleid, vooral gezien de alarmerende opkomst van het fascisme in heel Europa”.²⁰⁶ In de Knesseth waren de betrekkingen met Italië eveneens onderwerp van discussie. Het land dreigde uit protest zijn ambassadeur uit Italië terug te roepen, zoals het eerder had gedaan in Oostenrijk na de verkiezing van Kurt Waldheim, die een dubieuze rol had gespeeld in de Tweede Wereldoorlog, tot president in 1986. Destijds werd de Israëlische ambassadeur vervangen door een chargé d’affaires. Op het Israëlische ministerie van Buitenlandse Zaken gingen er stemmen op om in ieder geval de departementen van de Italiaanse ‘neofascistische’ ministers te boycotten. Beilin was daarvan voorstander. Een bezoek van een Israëlische culturele delegatie aan Italië werd in ieder geval afgezegd, “onder andere omdat de minister van Cultuur wordt beschouwd als een neofascist.”²⁰⁷ Bovendien had Beilin kritiek op de verkiezing van Irene Pivetti (Lega Nord) tot parlamentsvoorzitter, omdat zij in het verleden antisemitische opmerkingen zou hebben gemaakt. De Israëlische ambassade te Rome voelde zich door alle commotie geroepen een persbericht uit te laten gaan waarin zij verzekerde dat de relatie tussen de twee landen niet was veranderd. Desalniettemin werden er geen formele felicitaties gestuurd naar de nieuwe Italiaanse regering.²⁰⁸

Niet alleen Israël zette dat laatste diplomatieke middel in om zijn ongenoegen te laten blijken. Ook Noorwegen stuurde geen felicitaties. Noorse ministers meden daarnaast Italiaanse kabinetsleden die aantoonbare banden hadden met fascisten.²⁰⁹

Vijf sociaal-democratische parlementariërs uit een ander Scandinavisch land, Denemarken, waren minder pragmatisch. Zij riepen op tot een boycot van Italiaanse producten. “We can all make an effort to tell the Italian public that we are very worried about democratic development

²⁰⁴ ‘Berlusconi krijgt geen hand’, *Algemeen Dagblad* 25 juni 1994; Sznajder, ‘Italy’s right-wing government’, 99; Marc Leijendekker, ‘Fini is niet zo erg als Berlusconi’, *NRC Handelsblad* 10 juni 1994.

²⁰⁵ Inez Polak, ‘Israël wil Berlusconi straffen voor neo-fascisten in regering’, *Trouw* 6 juni 1994.

²⁰⁶ Polak, ‘Israël wil Berlusconi straffen voor neo-fascisten in regering’.

²⁰⁷ ‘Israël overweegt afkoeling relatie met Italianen’, *NRC Handelsblad* 6 juni 1994.

²⁰⁸ Thomas, ‘Berlusconi veut faire oublier ses ministres neo-fascistes’; Polak, ‘Israël wil Berlusconi straffen voor neo-fascisten in regering’.

²⁰⁹ Polak, ‘Israël wil Berlusconi straffen voor neo-fascisten in regering’; ‘Noorse ministers mijden neo-fascisten’.

in their country.”²¹⁰ Volgens de Deense parlementariër Dorte Bennedsen moesten consumenten zich in hun dagelijks leven afvragen wat ze wel en niet wilden steunen.²¹¹

Slovenië en Kroatië hadden concretere redenen tot zorg. Ze vreesden een herleving van “het Italiaanse imperialisme en irredentisme” nu er in Italië stemmen opkwamen om het Verdrag van Osimo te herzien.²¹² Vooral de status van het schiereiland Istrië, deels Sloveens en deels Kroatisch, werd door enkele AN-leden ter discussie gesteld. “De Italianen gedragen zich irrationeel,” zei de Sloveense parlementariër Zoran Thaler hierover.²¹³

Serieuzer was Berlusconi’s eis dat Italianen die na de Tweede Wereldoorlog hun bezittingen waren kwijtgeraakt aan het communistische regime van Josip Broz Tito, van Slovenië een schadevergoeding moesten krijgen. Om dit punt kracht bij te zetten blokkeerde Berlusconi de onderhandelingen over het Sloveense verzoek tot toetreding tot de Europese Unie. “Als Italië problemen gaat maken over het communistische verleden van Slovenië, dan zouden wij op onze beurt wel het een en ander willen zeggen over de kwestie van het fascisme,” zei de Sloveense minister van Buitenlandse Zaken Lojze Peterle in een reactie.²¹⁴ “Er zijn tien keer zoveel Slovenen in Italië als Italianen in Slovenië, maar daarover hoor je ons niet. Dat zou kunnen veranderen als Italië zo doorgaat,” waarschuwde de Sloveense premier Janez Drnovsek eveneens.²¹⁵

Er waren landen die geen bezwaren hadden tegen het nieuwe kabinet-Berlusconi I, zoals Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Het eurosceptische Groot-Brittannië verheugde zich zelfs op een nieuwe as Londen-Rome nu Italië een eurosceptische minister van Buitenlandse Zaken had gekregen. Die minister, Martino, werd door zijn Britse evenknie, Douglas Hurd, “a very refreshing new influence to the council of ministers” genoemd.²¹⁶ Uit uitspraken van Hurd zoals “We have much to discuss and for our part there is no kind of obstacle” en “I foresee no difficulty whatever in close cooperation between Britain and Italy in all those matters for which the new government has responsibility” werd geconcludeerd dat Groot-Brittannië blijkbaar geen

²¹⁰ Marshall, ‘Neo-fascists: socialist fury mounts against Italy’s far right’.

²¹¹ Ibidem.

²¹² ‘Lof Berlusconi voor Mussolini zaait onrust’, *NRC Handelsblad* 30 mei 1994.

²¹³ ‘Berlusconi maakt ruzie om Istrië’, *Trouw* 18 juli 1994.

²¹⁴ ‘Parijse vredesconferentie loopt uit op bekvechten’, *het Parool* 28 mei 1994.

²¹⁵ Carl Houtkamp, ‘Sloveense Italianen vrezen neo-fascisten in Rome’, *Algemeen Dagblad* 2 juni 1994.

²¹⁶ John Hooper en John Palmer, ‘UK sees Berlusconi as ally in Europe’, *Manchester Guardian Weekly* 22 mei 1994.

problemen had met Italiaanse ministers van AN-snit.²¹⁷ Om alvast bilateraal warm te lopen had Sir Patrick Fairweather, de Britse ambassadeur in Rome, geluncht met AN-leider Fini.²¹⁸

Er waren ook Britten die protesteerden tegen deze welwillende houding van hun regering. Europarlementariërs van de Labour Party wilden geen neofascisten in de Europese Commissie, schreef Pauline Green mede namens haar Britse partijgenoten in een brief aan de regering.

'The inclusion of fascists in a European government for the first time since the war is an appalling step backwards which the British government should condemn, not condone. It is not enough to say that they were legitimately elected. So was Hitler – but it is a good job somebody stood up to him.'²¹⁹

De Verenigde Staten namen een pragmatische *wait and see*-houding aan tegenover de AN-aanwezigheid in de Italiaanse regering. "I think it would be premature to say their presence in the government was a prelude to a shift toward the extreme right. For a number of reasons, some parties that take part in democracies have their roots in the past. But things change," zei president Clinton in een interview met de Italiaanse televisie en distantieerde zich daarmee van de Europese bezorgdheid.²²⁰ "I think we must judge people by what they do, not by the labels behind them. So let's give them a chance to govern and see what they do."²²¹ Ook de Amerikaanse ambassade te Rome was genuanceerd: "Fini heeft het antisemitisme luid en duidelijk veroordeeld. Hij is op de goede weg en dat wordt door iedereen hier in Rome bevestigd."²²² Berlusconi verzekerde Clinton dat de Italiaanse regering "zich van top tot teen verplicht tot democratie".²²³

Berlusconi verdedigde zich vaker op die manier tegenover Europese critici, maar Italië liet evenmin over zich heen lopen. Zo werd het uitstel van de benoeming van een nieuwe Italiaanse ambassadeur te Brussel opgevat als een Italiaans protest tegen de Belgische kritieken van Elio di

²¹⁷ John Phillips, 'Hurd's acceptance of neo-Fascists delight Italians', *The Times* 18 mei 1994; Elizabeth D. Wise, 'EU reacts positively to first meeting with Italy's new foreign minister', *Associated Press Worldstream* 16 mei 1994.

²¹⁸ Phillips, 'Hurd's acceptance of neo-Fascists delight Italians'.

²¹⁹ 'Labour MEPs warn against neo-fascists in the Commission', *European Report* 25 mei 1994.

²²⁰ Philip Willan, 'President enters debate on democracy', *United Press International* 29 mei 1994.

²²¹ Nancy Benac, 'Clinton says he is more hopeful about future', *Associated Press* 28 mei 1994.

²²² 'Zendingsreis neo-fascist Fini door Amerika', *Algemeen Dagblad* 29 juni 1994.

²²³ 'Berlusconi verwerft vertrouwen Clinton. President niet bezorgd over neo-fascisten', *het Parool* 3 juni 1994.

Rupo. Ook zouden diens uitspraken de Italiaanse steun voor Dehaene, de Belgische kandidaat voor het voorzitterschap van de Europese Commissie, in gevaar hebben gebracht. Daarentegen werd een toekomstige samenwerking met Groot-Brittannië op prijs gesteld. De Italiaanse regering waardeerde het vooral dat Engeland blijkbaar geen problemen had met de AN-deelname.²²⁴

Frans-Duits initiatief tegen racisme en xenofobie

Eind mei 1994 presenteerden de Duitse bondskanselier Kohl en de Franse president Mitterrand een gezamenlijk initiatief om op Europees niveau de strijd aan te binden met racisme en xenofobie. Dit plan werd tijdens de Europese top op Corfu op 24 en 25 juni 1994 besproken. Er werd onder meer voorgesteld een adviescommissie in te stellen die aanbevelingen moest doen over de samenwerking tussen regeringen in de strijd tegen racisme en vreemdelingenhaat; een globale strategie te ontwikkelen om racistisch en xenofobisch geweld te bestrijden; en trainingen op te zetten voor functionarissen die veel met racisme en xenofobie te maken hadden.²²⁵

Dit initiatief werd vaak in verband gebracht met de toetreding van de AN tot het nieuwe Italiaanse kabinet. Zo kondigde *het Parool* het Frans-Duitse voorstel aan met een voorpagina-artikel, waarin al in de tweede alinea terloops werd gemeld dat bij de Europese top op Corfu voor het eerst de nieuwe Italiaanse premier Berlusconi, 'die vijf neo-fascistische ministers in zijn regering heeft opgenomen', aanwezig zou zijn.²²⁶ Vervolgens beschreef auteur Syp Wynia de geschiedenis van de Europese strijd tegen racisme, waarop wederom ingegaan werd op het Italiaanse 'neofascistische' fenomeen.

Ook uit het verslag van een Nederlands algemeen overleg tussen de Algemene Commissie voor EU-zaken, de vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Dankert blijkt dat er links gelegd werden tussen het initiatief en de Italiaanse 'neofascistische' ministers. Eisso Woltjer (PvdA) juichte het voorstel toe en wilde dat de Nederlandse regering een aanvullend initiatief nam 'de eventuele benoeming van een

²²⁴ Gerbert van Loenen, 'Italië: Het fascisme is hier gewoon voorbij 'Maar gelukkig is het gezond nationalisme weer bij ons terug'', *Trouw* 12 juli 1994; 'Lubbers zoekt steun van Berlusconi', *het Parool* 17 juni 1994; John Phillips, 'Hurd's acceptance of neo-Fascists delights Italians', *The Times* 18 mei 1994.

²²⁵ 'Presidency Conclusions of the European Council, Corfu, 24 & 25 juni 1994 (Bulletin of the EU, June 1994)', *The European Institutions in the fight against racism. Selected texts* (Luxemburg 1997) 49.

²²⁶ Syp Wynia, 'Harde aanpak racisme Europa', *het Parool* 31 mei 1994.

Europees Commissaris afkomstig uit een neofascistische partij af te wijzen.²²⁷ De ‘racistische’ uitspraken van Fini zouden dat rechtvaardigen. Sipkes (GroenLinks) vroeg zich af of het initiatief niet te laat kwam, ‘gelet op het feit dat in de Raad die hierover moet beslissen, ook een vertegenwoordiger van de Italiaanse regering zitting heeft. [...] De ontwikkelingen in Italië staan haaks op de normen en waarden die in Europa hoog worden geacht. Het ligt voor de hand dat die ontwikkelingen worden besproken, zeker als de bestrijding van racisme en xenofobie op de agenda staan.’²²⁸ Staatssecretaris Dankert wilde er echter niet aan beginnen.²²⁹

Uit de archieven van het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken blijkt dat Italië ‘desgevraagd [...] geen bijzondere problemen heeft met maar ook geen behoefte heeft aan initiatieven tegen racisme en xenofobie.’²³⁰

Nu is het de vraag in hoeverre er inderdaad een verband was tussen dit Frans-Duitse initiatief en de komst van de omstreden Italiaanse regering? Het initiatief kan namelijk ook gezien worden in het licht van de Europese strijd tegen racisme en xenofobie. Die strijd begon officieel in 1977 met een gezamenlijke resolutie van het Europees Parlement, de Europese Raad en de Europese Commissie voor de grondrechten van de mens. Begin jaren negentig werd de EU steeds actiever in haar pogingen racisme en vreemdelingenhaat te bestrijden, doordat de in 1992 opgerichte Unie zich steeds meer ging bezighouden met sociaal beleid. Zo werd 1997 uitgeroepen tot het Europese Jaar tegen Racisme, toen onder andere het European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia in Wenen werd opgericht.²³¹

Toch is de timing van het Frans-Duitse initiatief opvallend. Hun beider kritische commentaren op Italië, die aan het begin van dit hoofdstuk zijn omschreven, volgden vrijwel direct op de benoeming van Tremaglia tot voorzitter van de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken. Enkele dagen daarna presenteerden Kohl en Mitterrand hun plannen na hun halfjaarlijkse overleg in het Franse Mulhouse. Ook het verband dat journalisten en politici leggen is opmerkelijk. Uit de berichtgeving van de Nederlandse ambassade te Rome blijkt bovendien dat de Italiaanse regering expliciet is gevraagd of zij aanstoot nam aan dit initiatief.

²²⁷ *HTK* 1993-1994, 21 501-01 en 21 501-02, nr 73.

²²⁸ *Ibidem*.

²²⁹ *Ibidem*.

²³⁰ Codebericht 10 juni 1994, NL-MinBuZa, ddi-deu / 2000 / 00552.

²³¹ ‘Joint Declaration by the European Parliament, the Council and the Commission on fundamental rights, 5 april 1977 (OJ C 103, 27.4.1977)’, *The European Institutions in the fight against racism*, 11; *European Union action to combat racism. European Commission contribution to the world conference against racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance. Durban, South Africa, 31 August – 7 September 2001* (Luxemburg 2001) 9-11.

Of er een verband was is gevraagd aan Kooijmans, Patijn, d'Ancona, Weisglas en Eisma. De antwoorden waren weinig eenduidig. 'Ja en dat zou meer moeten gebeuren,' schrijft Eisma stellig. Ook d'Ancona denkt dat het Frans-Duitse initiatief gericht was tegen de Italiaanse regering, net als eerdere verklaringen gericht waren tegen de komst van de Franse extreemrechtse politicus Jean-Luc Le Pen in het Europees Parlement. Daarentegen is Kooijmans overtuigd van het tegendeel: 'De aanvaarding van het initiatief tegen racisme en xenofobie op diezelfde top [de Europese top op Corfu] vond zeker niet in een anti-Berlusconi atmosfeer plaats.' Dat was wel anders toen de Oostenrijkse FPÖ van Jörg Haider plaatsnam in de regering, herinnert Kooijmans zich. Patijn acht het niet waarschijnlijk dat het initiatief een anti-Italiaans doel diende, omdat dergelijke verklaringen een lange ambtelijke voorbereiding kennen. 'Het lijkt mij daarom niet voor de hand [liggend] dat een verklaring van de Top in juni is gaan spelen na gebeurtenissen in de voorafgaande maand.' Bovendien, stelt Patijn, 'de Europese Raad kan vanwege de unanimité nooit verklaringen aannemen die direct of indirect bedoeld zijn als kritiek op een van de lidstaten.'

Een voorzichtige conclusie is dan ook dat het Frans-Duitse initiatief tegen racisme en xenofobie zeker niet los gezien kan worden van de algemene trend in de strijd tegen racisme en vreemdelingenhaat, maar dat de timing van het voorstel zo pikant was dat door politici en journalisten een verband is gelegd met de Franse en Duitse onrust over het succes van de AN. Waarschijnlijk was dat per ongeluk en is vanwege die gevoeligheid van tevoren aan de Italiaanse regering gevraagd of zij er bezwaar tegen hadden.

Conclusie

Het nieuwe Italiaanse kabinet onder leiding van Berlusconi is door de Europese lidstaten wisselend ontvangen. De officiële regeringsstandpunten waren neutraal, maar individuele politici legden deze regelmatig naast zich neer. Waar België, Duitsland, Frankrijk, Denemarken, Griekenland en aspirant-lidstaat van de EU Noorwegen forse kritiek uitten, zag Groot-Brittannië wel toekomst. Spanje voorzag geen problemen omdat de vertegenwoordigers van de AN democratisch gekozen waren, en van Portugal, Luxemburg en Ierland zijn de standpunten niet bekend. Het meest opmerkelijke is natuurlijk de motie van het Europees Parlement dat Italië zich moest houden aan de grondbeginselen van de Europese Unie.

Buiten de Europese Unie lieten Slovenië, Kroatië, Israël en de Verenigde Staten van zich horen. Slovenië en Kroatië bekritiseerden de verbale aanvallen op hun grondgebied, Israël

reageerde vanwege haar geschiedenis met het fascisme en Amerika werd gedwongen zich uit te spreken tijdens de herdenking van vijftig jaar D-Day. Het laatste land had geen reden om zich te positioneren in het ideologische debat en koos voor een zakelijke *wait and see*-benadering.

Vooraf (sociaal-democratische) parlementariërs spraken zich in negatieve bewoordingen uit over de nieuwe Italiaanse regering. 'De diplomatieke dwangbuis knelt blijkbaar minder bij Kamerleden,' signaleerde het *Algemeen Dagblad* al in 1994.²³² Het feit dat met name sociaal-democraten, bijvoorbeeld de SPD in Duitsland of de Socialdemokraterne in Denemarken, verontrust waren, volgde logisch uit de politieke identiteit van de Italiaanse rechtse regeringspartijen. Echter, ook belangrijke regeringsleiders, wiens opmerkingen wel degelijk invloed hadden op de diplomatie, zegden Italië de wacht aan.

Opvallend is dat enkele landen daadwerkelijk stappen ondernamen om hun onvrede te laten blijken, hoe klein die vaak ook waren. Noorwegen en Israël stuurden niet de gebruikelijke gelukstelegram, Belgische en Griekse ministers weigerden de hand te schudden van hun Italiaanse collega's en in Duitsland bleef militaire eervertoon ter gelegenheid van het bezoek van Berlusconi achterwege. Het Frans-Duitse initiatief tegen racisme en xenofobie werd eveneens als een signaal aan de Italiaanse regering geïnterpreteerd.

²³² Houtkamp, 'Europa ligt nog niet wakker van neo-fascisme in Italië'.

6. CONCLUSIE

Deze thesis zette de Nederlandse reactie op het eerste kabinet van Berlusconi centraal. Mede dankzij de politieke crisis in het begin van de jaren negentig was een rechtse regering in Italië voor het eerst in decennia mogelijk, maar dat was niet de enige bijzonderheid van kabinet-Berlusconi I. Ten eerste nam voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog een voormalig neofascistische partij deel aan een Europese regering. De Alleanza Nazionale zat tijdens haar eerste regeringsperiode nog in de overgangsfase vanuit de MSI, waardoor, zoals de in hoofdstuk drie weergegeven wetenschappelijke discussie aantoont, haar ommezwaai naar 'postfascisme' werd betwijfeld. Daarnaast deden Berlusconi's invloed op de media, de beschuldigingen van corruptie aan zijn adres, zijn conflict met de rechterlijke macht, zijn twijfelachtige politieke motieven en de belangenverstremming met zijn zakenimperium menigeen twijfelen aan de trias politica van Italië. Lega Nord bleef evenmin gevrijwaard van kritiek, maar haar federalistisch-separatistische ideeën werden waarschijnlijk nauwelijks serieus genomen (in ieder geval niet door de Nederlandse ambassade te Rome).

Om de Nederlandse reactie op Berlusconi I, zoals behandeld in hoofdstuk vier, beter te kunnen duiden is in hoofdstuk vijf gekeken naar de reacties van andere landen. Zij – hier behandeld zijn België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Groot-Brittannië, Israël, Kroatië, Noorwegen, Slovenië en de Verenigde Staten – hielden zich, net als Nederland, in hun officiële verklaringen afzijdig: de Italiaanse regering was democratisch gekozen en daarom legitiem. Het belette individuele politici, zowel parlementariërs als regeringsleiders, niet er een eigen mening op na te houden. Onder meer Mitterrand en Kohl waren erg kritisch over de opname van de AN in de regering. Dergelijk commentaar van Nederlandse regeringszijde kwam van minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur d'Ancona en van minister van Verkeer en Waterstaat Maij-Weggen, maar enkel en alleen in hun hoedanigheid van lijsttrekkers voor de Europese verkiezingen. Daarnaast spraken Tweede Kamerleden Van Traa (PvdA), Weisglas (VVD) en De Hoop Scheffer (CDA) zich uit tegen de regeringsdeelname van de AN nadat zij daarom werden gevraagd door *Vrij Nederland*. Eisma (D66) was niet zo onder in de indruk. Uit de antwoorden van Weisglas en Eisma op de voor dit onderzoek aan hen gestelde vragen valt echter op te maken dat zij destijds weinig waarde hechtten aan de kwestie. Zij herinneren zich niks meer van deze episode. Van Traa, Stemerdink (PvdA) en Sipkes (GroenLinks) gingen een stap verder en stelden schriftelijke Kamervragen, maar van een echte politieke discussie was geen sprake.

Buiten de Nederlandse grenzen verbonden sommige landen consequenties aan hun opvattingen over de AN. Zo wilden Noorse ministers geen ambtsgenoten van de AN ontmoeten en gaf de Belgische premier Dehaene zijn ministers toestemming zelf te bepalen of zij bilaterale contacten wilden met hun Italiaanse equivalenten. Het Frans-Duitse initiatief tegen racisme en xenofobie werd eveneens uitgelegd als een protest tegen de nieuwe Italiaanse regering. Nederland zag evenwel geen reden de wijze waarop het de AN-ministers tegemoet trad te wijzigen, zolang deze zich hielden aan de democratische regels.

In Nederland ging eerst alle aandacht uit naar de AN maar die focus verschoof later naar Berlusconi en Bossi. De AN bleek zich als een normale rechtse partij te gedragen, waardoor kritiek op die partij verstomde. De stabiliteit van de regering werd eerder bedreigd door de controverses rondom Berlusconi en de aanvallen van Bossi hierop, maar de beroering hierover bleef beperkt tot het ministerie van Buitenlandse Zaken en de Nederlandse ambassade te Rome. Daarbuiten werd alleen in de Eerste Kamer eenmaal verwezen naar de belangenverstremming van Berlusconi, door De Boer (GroenLinks): 'Als in een oude democratie – hoe verrot en bouwvallig ook – als EG-genoot Italië een mediagigant binnen drie maanden met veel geld en spektakel via zijn TV-stations van niets het primaat in de politiek kan kopen, moeten wij ons dan geen zorgen maken over het democratisch gehalte?'²³³ In het buitenland werden hier wel publieke uitspraken over gedaan, bijvoorbeeld door Mitterrand.

'In dit licht ziet de Regering op dit moment geen aanleiding om de Italiaanse President <<bijzonder duidelijk>> te maken dat de Italiaanse regering trouw moet blijven aan de fundamentele waarden die aan de oprichting van de Europese Gemeenschap ten grondslag hebben gelegen.'²³⁴ Met deze woorden legde de Nederlandse regering de motie van het Europees Parlement naast zich neer. Ze illustreren haar, in vergelijking met het buitenland, matige reactie op de komst van het eerste kabinet-Berlusconi. In haar officiële verklaring reageerde de Nederlandse regering terughoudend en afwachtend en week daarin nauwelijks af van andere landen. Parlementariërs, lijsttrekkers en andere politici die minder gebonden waren aan het regeringskeurslijf, waren daarentegen in woorden fel gekant tegen bijvoorbeeld een 'neofascistische' eurocommissaris. De daad bij het woord voegen, bijvoorbeeld een boycot, vonden zij ook te ver gaan. Terwijl de uitspraken van Mitterrand wel leidden tot een Frans-

²³³ HEK 1993-1994, 28-1535.

²³⁴ HTK 1993-1994, Aanhangsel, 1099-1100.

Italiaanse aanvaring, heeft het Nederlandse optreden in deze kwestie dan ook geen gevolgen gehad voor de Nederlands-Italiaanse betrekkingen.

Verskillende factoren hebben de Nederlandse reactie bepaald. 'Dulden en negeren' was al jarenlang het devies waarmee Janmaat en zijn kornuiten werden bestreden. De kans is groot dat Den Haag deze houding daarom tegenover de Italiaanse 'neofascisten' kopieerde. 'Je moet hopen dat ze verzegen in hun eigen vuur, tot zelfverbranding overgaan,' zei De Hoop Scheffer.²³⁵ Die tactiek was in Nederland overigens weinig effectief gebleken. Tijdens de verkiezingen op 3 mei 1994 haalde de CD drie zetels binnen.

Vanwege diezelfde verkiezingen was het Nederlandse kabinet demissionair toen de Italiaanse kabinetsformatie werd afgerond. Demissionaire kabinetten hebben per definitie minder bevoegdheden, waardoor Lubbers III aan handen en voeten gebonden was. Daarentegen lieten minister d'Ancona en minister Maij-Weggen zich als lijsttrekkers voor de Europese verkiezingen niet tegenhouden door het officiële regeringsstandpunt.

Voor de demissionaire premier lag er geen vierde ambtstermijn in het verschiet, maar Lubbers hoopte het voorzitterschap van de Europese Commissie binnen te halen. Een EC-voorzitter werd verkozen volgens de consensusregel, dus telde elke stem. Voor Lubbers was Italiaanse steun helemaal onontbeerlijk omdat hij in de aanloop naar de Europese top op Corfu geen zekerheid had over steun van de Frans-Duitse as. In het licht daarvan was het voor de Nederlandse regering verstandiger zich van commentaar te onthouden om de Italianen te vriend te houden. Dit remde de Nederlandse ambassade te Rome niet in haar beoordelingen, maar haar berichten waren dan ook geheim.

In de inleiding werd het constantendebat in de studie naar de Nederlandse buitenlandse politiek behandeld. Wat betreft de Nederlandse reactie op Berlusconi I had het, als men de voorstanders van de constantenthesen in ogenschouw neemt, in de lijn der verwachtingen gelegen dat Nederland Italië vermanend had toegesproken. Als Nederland zich immers in zijn buitenlandse politiek zou laten leiden door ethisch-moralistische drijfveren, hadden een voormalig neofascistische partij en een omstreden premier tot grote ophef moeten leiden. De eurosceptis van de nieuwe rechtse regering had op onbegrip moeten stuiten in het supranationale Nederland. Dat was allemaal niet het geval.

²³⁵ Ornstein en Van Weezel, 'De Haagse politiek'.

Harryvan en Van der Harst spraken van een angst voor een Frans-Duitse as. Die vrees is in deze thesis naar voren gekomen in de campagne van Lubbers die werd gehinderd door de Frans-Duitse steun voor Dehaene. Het is echter niet waarschijnlijk dat die van invloed is geweest op de visie van de Nederlandse overheid op de nieuwe regering van Italië. De neutraal-afzijdige traditie (Voorhoeve) en politiek non-interventionisme (Harryvan en Van der Harst) speelden daarin een grotere rol. In lijn daarmee was de officiële verklaring van de Nederlandse regering neutraal en afwachtend.

Daarom houdt na dit onderzoek van de genoemde constanten alleen de neutraal-afzijdige traditie stand. De neutrale, afwachtende houding ten opzichte van de nieuwe Italiaanse regering kwam echter niet voort uit ethisch-moralistische overwegingen (Harryvan en Van der Harst). Afzijdigheid uit opportunisme, zoals voorgesteld door Rozemond, was hiervoor eerder het motief. 'Welwillendheid rondom bij wijze van een reservevoorraad' was, zoals Rozemond al beweerde voor de Nederlandse buitenlandse politiek in het algemeen, ook in dit geval het voornaamste doel van handelen. De Nederlandse regering rekende immers op Italiaanse steun voor Lubbers' kandidatuur.

Ook de invloed van de Tweede Kamerverkiezingen en de demissionaire status van het Nederlandse kabinet op het Nederlands beleid ten opzichte van Italië toont aan dat omstandigheden tradities overrulen. Tradities kunnen als leidraad dienen, maar als het puntje bij paaltje komt, bepalen de omstandigheden de daadwerkelijke handelwijze. In dit geval vond de Haagse politiek dat Italië het zelf moest weten.

BIJLAGE 1 – INTERVIEWS

Voor deze thesis werden twee vragen voorgelegd aan een aantal politieke figuren die destijds een rol speelden in de Nederlandse buitenlandse politiek: minister van Buitenlandse Zaken Kooijmans, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken (vanaf 1994) Patijn, PvdA-lijsttrekker voor de Europese verkiezingen d’Ancona en de verschillende buitenlandwoordvoerders van de belangrijkste partijen Weisglas (VVD) en Eisma (D66). d’Ancona is gevraagd in de plaats van PvdA-buitenlandwoordvoerder Van Traa, die in 1997 overleed, en Patijn in de plaats van minister van Buitenlandse Zaken (vanaf 1994) Hans van Mierlo, die in maart van dit jaar overleed. Ook aan de toenmalige CDA-buitenlandwoordvoerder De Hoop Scheffer zijn de vragen voorgelegd, maar hij heeft helaas niet gereageerd. Ieder heeft dezelfde e-mail ontvangen. Hieronder wordt eerst die e-mail weergegeven, daarna de antwoorden.

Geachte ...,

Mijn naam is Freke Remmers en ik ben masterstudente ‘Internationale betrekkingen in historisch perspectief’ aan de Universiteit Utrecht. Ik wil u vragen of u zo vriendelijk zou willen zijn ten behoeve van mijn afstudeeronderzoek twee vragen, zoals onderaan geformuleerd, te beantwoorden.

Mijn afstudeerscriptie gaat over het eerste kabinet van Silvio Berlusconi, dat in mei 1994 aan de macht kwam en acht maanden missionair was. Als ... speelde u in die tijd een rol in het Nederlandse en Europese debat over dit omstreden kabinet. Berlusconi’s eerste regering stond destijds internationaal om verschillende redenen ter discussie:

1. Voor het eerst trad een voormalig neofascistische partij, de Alleanza Nazionale, toe tot een Europese regering;
2. Berlusconi’s partij Forza Italia was in drie maanden tijd uitgegroeid tot de grootste regeringspartij;
3. Berlusconi bezat als premier nog steeds een groot media-imperium;
4. De derde regeringspartij Lega Nord had federalistische c.q. separatistische plannen voor Noord-Italië.

In Nederland werd vrij gematigd gereageerd op dit nieuwe Italiaanse kabinet. De regering was in een officiële verklaring, na aandringen van de Tweede Kamer, neutraal en afwachtend: "Of regeringsdeelname van de Nationale Alliantie inderdaad zal leiden tot anti-democratische, of anderszins verontrustende ontwikkelingen in het optreden van de nieuwe Italiaanse regering valt pas te beoordelen nadat meer bekend is over de beleidsvoornemens van deze regering, en de praktische uitvoering daarvan," schreef minister Kooijmans aan de Tweede Kamer.

Daarentegen waren Nederlandse parlementariërs veel feller in hun kritiek op Italië. Zo vond Van Traa (buitenlandwoordvoerder van de PvdA) dat Nederland een signaal moest afgeven aan Rome dat het de komst van vijf 'neofascistische' ministers niet op prijs stelde. Er mocht van hem bovendien geen neofascistische Eurocommissaris komen.

Ook in het buitenland was het rumoerig. Het Europees Parlement nam een motie aan dat Italië zich moest houden aan de grondbeginselen van de Europese Unie. De Franse president François Mitterrand veroordeelde Berlusconi's mediamacht en diens gebruik daarvan tijdens de verkiezingen. Mitterrand en de Duitse bondskanselier Helmut Kohl presenteerden eind mei 1994 een gezamenlijk initiatief om op Europees niveau de strijd aan te binden met racisme en xenofobie, wat als een signaal aan de Italiaanse regering gezien kan worden.

Wat ik u zou willen verzoeken is slechts de twee onderstaande vragen, voor zover u dat weet of meent te weten, te beantwoorden:

1. Had de Nederlandse overheidsreactie op de komst van het omstreden Italiaanse kabinet gevolgen voor de bilaterale betrekkingen?
2. Was het Frans-Duitse initiatief tegen racisme en xenofobie, aangenomen tijdens de Europese top op Corfu (24-25 juni 1994), inderdaad een protest tegen de Italiaanse regering?

Aan u de keuze hoe u deze vragen wilt beantwoorden. U mag mij bellen en uiteraard ook mailen.

Ik zou u zeer dankbaar zijn voor uw medewerking.

Met vriendelijke groet,

Freke Remmers

Beste mevrouw Remmers,

Het spijt mij enorm, maar mijn geheugen laat mij absoluut in de steek op dit punt. Ik kan u dus helaas niet helpen.

Met vriendelijke groet en succes,

Frans W. Weisglas

Geachte mevrouw Remmers,

In antwoord op Uw bericht van 22 april dat mij bereikte via het CDA Partijbureau bericht ik U het volgende:

Berlusconi's eerste kabinet startte op 10 mei 1994. Op diezelfde dag werd Lubbers-III demissionair. Het lag dus niet voor de hand dat de demissionaire regering zeer uitgesproken standpunten in zou nemen; een neutrale, afwachtende houding lijkt m.b.t. tot een medelidstaat van de EU dan meer gepast.

Dit temeer daar op dat moment de campagne voor de kandidatuur-Lubbers voor het voorzitterschap van de Europese Commissie op zijn hoogtepunt was; het getuigt dan niet van wijsheid om regeringen van andere lid-staten te froisseren. Gelijk U bekend zal zijn liep tijdens de Europese top op Korfoe deze kandidatuur door een Duits veto mis evenals de kandidatuur van de Belg Jean-Luc Dehaene door een Brits veto.

De aanvaarding van het initiatief tegen racisme en xenofobie op diezelfde top vond zeker niet in een anti-Berlusconi atmosfeer plaats. Ik herinner mij althans niets van een dergelijke ambiance hetgeen ook niet erg waarschijnlijk zou zijn geweest aangezien het Berlusconi's eerste

Europese topbijeenkomst was en de internationale courtoisie daar in ieder geval formeel in acht wordt genomen. Bovendien was de sfeer destijds geheel anders dan een aantal jaren later het geval was met betrekking tot de regeringsdeelname van de FPO van Jörg Haider in Oostenrijk.

Van enige verkoeling in de Nederlands-Italiaanse betrekkingen herinner ik mij niets.

Met vriendelijke groet,

P.H. Kooijmans

Beste Freke, je eerste vraag kan ik niet beantwoorden. De tweede luidt bevestigend. Het was een vervolg op de Plechtige Verklaring van Parlement, Commissie en misschien ook Raad, aangenomen tijdens mijn eerste periode in het E.P.- dus ergens tussen 84 en 89 -een verklaring, gericht tegen iedere vorm van racisme, neo-fascisme etc. Deze verklaring was weer het vervolg op een onderzoek van het E.P. naar deze verschijnselen. En die onderzoek-commissie werd weer in het leven geroepen omdat in '84 Le Pen met 10 volgelingen het E.P. betrad. Hij stond onder voorzitterschap van een Griekse Christen-Democraat wiens naam ik nu vergeten ben. Hwv E.P. heeft ook jarenlang een cordon sanitaire om Le Pen en zijn volgelingen heen gelegd. Hoe dat nu zit, weet ik niet.

Succes. Hedy d'Ancona

Geachte Ms Remmers,

Ik kreeg Uw brief via het VVD bureau. Ik kan Uw twee vragen niet eenduidig beantwoorden. In mei/juni 2004 maakte ik geen deel uit van het kabinet, maar was SG van Defensie. Dit ministerie ziet het doorgaans niet als zijn hoofdtaak om opiniërende meningen te hebben over internationale gebeurtenissen. Ook kan ik mij noch de opstelling van de regering Lubbers III, noch de reacties in de Kamer herinneren. Vanuit mijn internationale ervaring kan in wel een intuïtieve reactie geven.

1. Ik kan mij niet voorstellen dat de Italianen veel aandacht hebben geschonken aan het debat in Nederland. Opinions hier zullen zeker wat opgeklopt zijn geweest vanwege de verkiezingen van voorjaar 2004. Maar het lijkt mij onwaarschijnlijk dat in Rome behoefte bestond om tegen deze achtergrond en in de nadagen van het politieke tijdperk-Lubbers symboolpolitiek te gaan toepassen op wat heet de "bilaterale betrekkingen" (formeel protesteren tegen parlementair debat? terugroepen van de ambassadeur?). Formele economische maatregelen lijken mij uitgesloten vanwege geldend Europees recht. Van "spontane" boycots a la Griekenland kan ik mij niets herinneren.

2. Uw tweede vraag zegt mij weinig. Ik kan mij dit initiatief niet herinneren. Meestal worden dit soort verklaringen langdurig ambtelijk voorbereid in het kader van het GBVB in de tweede peiler. Het lijkt mij daarom niet voor de hand dat een verklaring van de Top in Juni pas is gaan spelen na gebeurtenissen in de voorafgaande maand. Bovendien: de Europese Raad kan vanwege de unanimiteit nooit verklaringen aannemen die direct of indirect bedoeld zijn als kritiek op een van de lidstaten.

Veel meer kan ik U over dit onderwerp niet melden.

Met hartelijke groet,

M. Patijn

Het is moeilijk om na 15 jaar deze situatie in herinnering te brengen en bovendien was ik toendertijd juist in de "overgang" van Tweede Kamer naar Europees Parlement, waar ik het onderwerp milieu ipv buitenlands beleid behartigde. Antwoord vr 1: dat dacht ik niet. Antwoord vr2: ja en dat zou meer moeten gebeuren.

Doeke Eisma

BIBLIOGRAFIE

Archivalia

Eerste Kamer der Staten-Generaal (geraadpleegd via www.statengeneraaldigitaal.nl).

1993-1994 28-1528 - 28-1540.

European Parliament Archive and Documentation Centre (Luxemburg).

Official Journal of the European Communities, No. C 205/154-156, 25.7.94.

Joint motion for a resolution on freedom of information in Italy and in the European Union,
PE428.696v01-00, PE428.700v01-00, PE428.701v01-00, PE428.702v01-00 RC1.

Ministerie van Buitenlandse Zaken (Den Haag).

ddi-deu / 2000 / 00552: Achtergrondinformatie mbt de relatie tussen Italië en de EG 1992-
1994.

ddi-deu / ara / 01874: Berichtgeving van de posten mbt de binnenlandse politiek van Italië
1992-1994.

ddi-deu / ara / 01894: Basisgegevens mbt de behartiging van de diplomatieke betrekkingen
tussen Nederland en Italië 1992-1994.

ddi-deu / ara / 01904: Berichtgeving van de posten mbt de regering van Italië 1992-1994.

ddi-deu / ara / 01914: Berichtgeving van de posten mbt de verkiezingen in Italië 1992-1994.

deu / ara / 05198: De binnenlandse politiek van Italië 1995-1996.

Tweede Kamer der Staten-Generaal (geraadpleegd via www.statengeneraaldigitaal.nl).

1939-1940 295-317.

1993-1994 Aanhangsel 1019 en 1099-1100.

1993-1994 21 501-01 en 21 501-02.

Media

Agence France Presse

Algemeen Dagblad

Algemeen Nederlands Persbureau

Associated Press

Associated Press Worldstream

European Report

Haagse Post

Het Capitool (NOS)

Het Europese Lijsttrekkersdebat (NOS)

Het Financieele Dagblad

Het Parool

Il Manifesto

La Stampa

Le Nouvel Observateur

Manchester Guardian Weekly

NRC Handelsblad

The Independent (London)

The Times

Trouw

United Press International

Vrij Nederland

Internet

<http://cini92.altervista.org/discorsoberlusconi.html>

<http://www.europarl.europa.eu/oeil/resume.jsp?id=5801672&eventId=1089778&backToCaller=NO&language=en>

<http://www.freedomhouse.org>

<http://www.parlement.com/>

<http://www.youtube.com/watch?v=3OIQ762Qh-A>

Literatuur

Bartolini, Stefano en Roberto D'Alimonte, 'Plurality competition and party realignment in Italy: the 1994 parliamentary elections', European University Institute Florence, Department of political and social sciences, *EUI working paper SPS No. 95/7* (San Domenico 1995).

Berselli, Edmondo, 'The crisis and transformation of Italian politics', *Daedalus* 130, 3 (2001) 1-24.

Boogman, J.C., 'De Nederland-Gidsland-conceptie in historisch perspectief', *Ons Erfdeel* 27, 2 (1984) 161-170.

Campi, Alessandro, 'What is Italy's National Alliance?', *Telos*, 105 (1995) 112-132.

European Union action to combat racism. European Commission contribution to the world conference against racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance. Durban, South Africa, 31 August – 7 September 2001 (Luxemburg 2001).

Fabbrini, Sergio, 'Political change without institutional transformation. What can we learn from the Italian crisis of the 1990s?', *International Political Science Review* 21, 2 (2000) 173-196.

Gaay Fortman, Bas de, 'De vredespolitiek van de radicalen', *Internationale Spectator. Tijdschrift voor internationale politiek* 27 (1973) 109-113.

Galli, Giorgio, 'Il bipartitismo imperfetto', *Il Mulino* (1966).

Graaff, Bob de, Duco Hellema en Bert van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003).

Griffin, Roger, 'The 'post-Fascism' of the Alleanza Nazionale. A case study in ideological morphology', *Journal of Political Ideologies* 1, 2 (1996) 123-145.

Gundle, Stephen en Simon Parker (red.), *The new Italian republic. From the fall of the Berlin Wall to Berlusconi* (Londen en New York 1996).

Harryvan, A.G., en J. van der Harst, 'Het Nederlandse Europa-beleid na het einde van de Koude Oorlog', *Transaktie* 23, 2 (1994) 143-171.

Hellema, Duco, *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek* (3^e druk, Utrecht 2006).

Hellema, Duco, Bert Zeeman en Bert van der Zwan (red.), *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken in de twintigste eeuw. Vijfde jaarboek voor de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Den Haag 1999).

Holsteyn, Joop van, en Cas Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland* (Den Haag 1998).

Ignazi, Piero, 'Italy', *European Journal of Political Research* 28 (1995) 393-405.

Ignazi, Piero, 'From neo-Fascists to post-Fascists? The transformation of the MSI into the AN', *West European Politics* 19, 4 (1996) 693-714.

Ignazi, Piero, *Extreme Right parties in Western Europe* (Oxford 2003).

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1992 (Groningen 1993).

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998 (Groningen 1999).
Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2002. Nieuwkomers in de politiek (Amsterdam 2002).

Kessel, Alexander van, *'Ruggen recht, heren!' Hoe de Nederlandse christen-democraten het tegenover hun Duitse geestverwanten aflegden in het debat over het profiel van de Europese Volkspartij* (Hilversum 2003).

Kleinnijenhuis, Jan, Dirk Oegema, Jan de Ridder en Herman Bos, *De democratie op drift. Een evaluatie van de verkiezingscampagne van 1994* (Amsterdam 1995).

Kleistra, Yvonne, *Hollen of stilstaan. Beleidsverandering bij het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken* (Delft 2002).

Kranenburg, Mark, 'Zwarte Maandag', *Internationale Spectator. Tijdschrift voor internationale politiek* 62, 11 (2008) 631-632.

McCarthy, Patrick, *The crisis of the Italian state. From the origins of the Cold War to the fall of Berlusconi* (New York 1995).

McCarthy, Patrick (red.), *The short Oxford history of Italy. Italy since 1945* (Oxford 2000).

Rozemond, Samuel, *Ambitie en armslag van Nederland* (Den Haag 1998).

Schipper, R.A.H., en Alfred van Staden, 'Rolopvattingen in de naoorlogse buitenlandse politiek van Nederland', *Internationale Spectator. Tijdschrift voor internationale politiek* 27 (1973) 21-30.

Staden, Alfred van, *Een trouwe bondgenoot. Nederland en het Atlantisch Bondgenootschap* (Baarn 1974).

Sznajder, Mario, 'Italy's right-wing government. Legitimacy and criticism', *International Affairs* 71, 1 (1995) 83-102.

The European Institutions in the fight against racism. Selected texts (Luxemburg 1997).

Voorhoeve, J.J.C., *Peace, profits and principles. A study of Dutch foreign policy* (Den Haag etc. 1979).